

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**AHMET RIFAT EFENDİ'NİN AHLÂK
ANLAYIŞI**

İsmihan SÖYLEMEZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
TEMMUZ - 2019**

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**AHMET RIFAT EFENDİ'NİN AHLÂK
ANLAYIŞI**

**DANIŞMAN : Doç. Dr. İbrahim ÇETİNTAŞ
JÜRİ : Prof. Dr. Hüznü Ezber BODUR
JÜRİ : Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÜLGER**

İsmihan SÖYLEMEZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
TEMMUZ - 2019**

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

AHMET RIFAT EFENDİ'NİN AHLÂK ANLAYIŞI

İSMİHAN SÖYLEMEZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kod No :

Bu Tez / Proje Tarihinde Aşağıdaki Jüri Üyeleri Tarafından
Oy Birliği / Oy Çokluğu ile Kabul Edilmiştir.

Doç. Dr. İbrahim ÇETİNTAŞ
BAŞKAN

Prof.Dr. Hüsnü Ezber BODUR
ÜYE

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÜLGER
ÜYE

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Ahmet EYİCİL
Enstitü Müdürü

Bu çalışma.....tarafından desteklenmiştir.
Proje No:.....

Not: Bu tez ve projede kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AHMET RIFAT EFENDİ’NİN AHLÂK ANLAYIŞI

İsmihan SÖYLEMEZ

Danışman : Doç. Dr. İbrahim ÇETİNTAŞ
Yıl : 2019, Sayfa: 43+VI
Jüri : Doç. Dr. İbrahim ÇETİNTAŞ (Başkan)
: Prof. Dr. Hüsnü Ezber BODUR (Üye)
: Dr. Öğr. Üy. Mustafa ÜLGER (Üye)

Ahlâk; insanların mutluluğunu amaçlayan, onların siyasi, toplumsal ve kişisel hususlarda davranışlarını belirleyen bir ilimdir. Bu nedenle her dönemin şartları ve muhatapları doğrultusunda o dönemin âlimleri tarafından birçok ahlâk kitapları, risaleler, şerh veya haşiye türü eserler yazıldığı görülmektedir. Sözü edilen o âlimlerden birisi de son dönem Osmanlı âlimlerinden Ahmet Rıfat Efendi’dir.

Bu çalışmada Tanzimat Döneminde yaşamış olan Ahmet Rıfat Efendi’nin ahlâk anlayışını kaleme almış olduğu Bergüzâr-ı Ahlâk adlı eseri bağlamında ortaya koymaya çalıştık

Ahmet Rıfat, Bergüzâr-ı Ahlâk’da ahlâk, akaid ve muamelata dair konuları işlemiş, ahlâkın teorik boyutunu oluşturan nefis ve güçlerini, insanın hayatının devamı için gerekli gördüğü bu güçlerin itidal, ifrat ve tefrit noktasında kullanılmasıyla ortaya çıkan fazilet ve reziletlerden bahsetmiştir. Ayrıca pratik ahlâkın konusu olan aile ahlâkının ev idaresi ve adâb-ı muâşeret gibi insanın normal yaşantısında büyük önem arz eden konuları da detaylı bir şekilde işlemiştir.

Çalışmamıza önemli bir kaynak oluşturan Bergüzâr-ı Ahlâk, İslam ahlâk felsefesine dair her ne kadar kendinden önce yazılmış eserlerden esinlenmiş bir muhteva görüntüsü veriyorsa da gerek dil ve uslûbu gerekse konuları ele alış tarzına yansıyan kısa ve öz anlatımı gibi hususları dikkate alındığında eserin özgün nitelikler taşıdığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ahlâk, Ahmet Rıfat, Bergüzâr-ı Ahlâk, Fazilet, Rezilet

DEPARTMENT OF PHILOSOPHY AND RELIGIOUS
SCIENCESINSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY

ABSTRACT

MASTER

AHMET RIFAT'S ETHICS

İsmihan SÖYLEMEZ

Supervisor : Assoc. Prof. Dr. İbrahim ÇETİNTAŞ
Year : 2019, Pages: 43+VI
Jury : Assoc. Prof. Dr. İbrahim ÇETİNTAŞ (Chairperson)
: Prof. Dr. Hüsnü Ezber BODUR (Member)
: Assist. Prof. Dr. Mustafa ÜLGER (Member)

Morals is a science which aims the happiness of people and determines their behaviors in political, social and personal matters. Therefore, in the line of accordance with the conditions interlocutors of each period, it is seen that many moral books, booklets, commentary or sashiyah type works were written by the scholars of that period. One of the mentioned scholars is Ahmet Rifat Efendi who is known for being one of the last Ottoman scholars.

In this study, we tried to put forward the moral understanding of Ahmet Rifat Efendi who lived in the Ottoman Tanzimat reform era in the context of his work called “Bergüz’ar-ı Ahlâk”.

Ahmet Rifat; processed the issues related to morals, creed and proceedings, mention to desire and its forces which forms the theoretical dimension of the morals, the virtues and disgracefullness that arise from the use of these forces, which are necessary for the continuation of human life, at the point of sobriety, ifrat and tephrite. In addition, family ethics which is the subject of practical ethics, such as home administration and adâb-ı muaşeret, which has great importance in the normal life of human beings, has elaborated in detail.

Although Bergüzâr-ı Moral, which constitutes an important source for our study, gives the appearance of a content inspired from the works written before itself, it is seen that the work has original characteristics when considering the language and style and the short and concise expression which is reflected in the way of handling the subjects.

Key Words: Ethic, Ahmet Rifat, Bergüzâr-ı Ahlâk, Virtues, Meanness

ÖN SÖZ

Ahlâk; insanların mutluluğunu amaçlayan, onların siyasi, toplumsal ve kişisel hususlarda davranışlarını belirleyen bir ilimdir. Bu nedenle her dönemin şartları ve muhatapları doğrultusunda o dönemin âlimleri tarafından birçok ahlâk kitapları, risaleler, şerh veya haşiye türü eserler yazılmıştır.

Ahlâk konusu, Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti'nin tartışma alanlarından biri olmuştur. Devletin içinde bulunduğu ekonomik krizlerle birlikte sosyal ve toplumsal yapının bozulmasında ahlâksızlığın büyük rolü olduğu bilinmektedir. Bu kapsamda eğitim alanında ahlâkî bir düzenlemeye gidilmiştir. Ahlâk kitapları yazma ve okullarda ahlâk dersleri okutulma faaliyetlerine başlanmıştır. Bu dönemde ahlâk kitabı yazan âlimlerden birisi de Ahmet Rıfat Efendi'dir.

Bu çalışmada Ahmet Rıfat Efendi'nin ahlâk anlayışı incelenmiştir. Onun ahlâk anlayışının örnekleri ve genel değerlendirmeleri yapılmıştır.

Ahmet Rıfat Efendi'nin Ahlâk Anlayışı başlıklı bu tez, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde hayatı ve eserleri incelenirken ikinci bölümde ahlâk ilmi ile ilgili genel bilgiler verilmiştir. Yine bu bölümde, Ahmet Rıfat Efendi öncesi ahlâk anlayışı başlığı altında İslâm ahlâk ekolleri incelenmiş ve Tanzimat dönemi ahlâk anlayışıyla birlikte okullarda verilen ahlâk eğitimi konusu anlatılmıştır. Üçüncü bölümde ise Ahmet Rıfat Efendi'nin ahlâk anlayışı Bergüzâr-ı Ahlâk eseri kapsamında ele alınmış ve konuları nasıl işlediği değerlendirilmiştir.

Bu çalışma Tanzimat Dönemi Osmanlı'nın ahlâk anlayışına dair bir örnek sunma çabasıdır. Bu ahlâk anlayışında geleneksel İslam ahlâkına bağlılığın devamı ve bu düşüncenin etkisinde daha birçok eserin yazıldığını Ahmet Rıfat'ın Ahlâk anlayışı örneğiyle ortaya koymaya çalıştık.

Çalışmamın her aşamasında bana yardımcı olan, bilgi ve tecrübesiyle beni yönlendiren kıymetli hocam Doç. Dr. İbrahim ÇETİNTAŞ'a, çalışmam süresince verdikleri destekten ve gösterdikleri sabırdan dolayı değerli aileme teşekkürü borç bilirim.

İsmihan SÖYLEMEZ

Kahramanmaraş-2019

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖN SÖZ	III
İÇİNDEKİLER	IV
KISALTMALAR LİSTESİ	VI
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Amacı	1
1.2. Araştırmanın Yöntemi ve Kapsamı	1
2. AHMET RIFAT EFENDİ’NİN HAYATI VE ESERLERİ	2
2.1. Hayatı	2
2.2. Eserleri	2
3. İSLAM’DA AHLÂK İLMİ	4
3.1. Ahlâk İlminin Kavramsal İçeriği/Tanımı	4
3.2. Ahlâk İlminin Konusu ve Gayesi	5
3.3. Ahlâk İlminin Kısımları	6
3.4. Ahlâk İlminin Kaynakları	7
3.4.1. Yerli Kaynaklar	7
3.4.1.1. Kur’an	7
3.4.1.2. Sünnet	8
3.4.2. Yabancı Kaynaklar	9
4. AHMET RIFAT EFENDİ ÖNCESİ İSLAM AHLÂK DÜŞÜNCESİ	11
4.1. Geleneksel İslam Ahlâk Düşüncesi	11
4.1.1. Kur’an Ahlâkı	11
4.1.2. Tasavvufî Ahlâk	12
4.1.3. Felsefî Ahlâk	13
4.2. Tanzimat Dönemi Ahlâk Anlayışı	15
4.2.1. Tanzimat Dönemi Ahlâk Eğitimi	16
4.2.1.1. Okullar	16
4.2.1.1.(1). Sıbyan Mektepleri	16
4.2.1.1.(2). Medreseler	17
4.2.1.1.(3). İptidai Mektepler	18
4.2.1.1.(4). Rüştiyeler	18
4.2.1.1.(5). İdadi Mektepler	18
4.2.1.1.(6). Sultanî Mektepleri	19
4.2.1.1.(7). Dârülfünun	19
4.2.1.2. Toplum	20
5. AHMET RIFAT EFENDİ’NİN AHLÂK ANLAYIŞI	21
5.1. Ahlâk İlminin Teorik Çerçevesi	21
5.1.1. Nefs ve Güçleri	21
5.1.1.1. Nefs	21

5.1.1.2. Nefsin güçleri.....	22
5.2.1.2.(1). Düşünce Gücü (Kuvve-i Mümeyyize)	23
5.2.1.2.(2). Öfke Gücü (Kuvve-i Gazabiyye)	24
5.2.1.2.(3). Şehvet Gücü (Kuvve-i Şehevaniye)	25
5.2.2. Faziletler Ve Reziletler (Fezail Ve Rezail)	27
5.2.2.1. Faziletler	27
5.2.2.1.(1). Hikmet	28
5.2.2.1.(2). İffet	28
5.2.2.1.(3). Şecaat.....	28
5.2.2.1.(4). Adalet	29
5.2.2.2. Reziletler.....	30
5.3. Ahlâk İlminin Pratik Boyutu	31
5.3.1. Tedbir'ul Menâzil.....	31
5.3.1.1. Evin Tedbiri (Tedbirü'l Beyt).....	31
5.3.1.2. Malın Tedbiri (Tedbirü'l Mal).....	32
5.3.1.3. Evliliğin Tedbiri (Tedbirü'l İzdivac).....	33
5.3.2. Görgü Kuralları (Âdâb-ı Muaşeret).....	35
5.3.2.1. Konuşma Âdâbı (Âdâb-ı Tekellüm).....	35
5.3.2.2. Oturma-Kalkma Âdâbı (Âdâb-ı Hareket Ve Sukût)	35
5.3.2.3. Yeme-İçme Âdâbı (Âdâb-ı Ekl ve Şürb).....	36
5.3.2.4. Anne-Babaya Saygı (Âdâb-ı Riayet-i Peder ve Mader).....	36
5.3.2.5. Hizmetçiye Karşı Davranış ve Tutumlar (Âdâb-ı Terbiye-i Hademe)....	36
5.3.3. Muhabbet ve Sadakat.....	37
5.3.4. Nasihat ve Öğütler	37
SONUÇ.....	39
KAYNAKLAR	41
ÖZGEÇMİŞ	
EKLER	

KISALTMALAR LİSTESİ

AÜİFY	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
Bk.	: Bakınız
c.	: Cilt Numarası
Çev.	: Çeviren
Edt.	: Editör
H.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
Haz.	: Hazırlayan
KSÜ	: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Mad.	: Madde
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MÜİFVY	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Ö.	: Ölüm
ss.	: Sayfa Sayısı
sad.	: Sadeleştiren
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Üniv.	: Üniversite
Vb.	: Ve benzeri
Yy.	: Yüzyıl
Yay.	: Yayın

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Amacı

İnsanların huzur ve mutluluğunu sağlayan onların sosyal, siyasal ve kişisel hususlarda davranışlarını belirleyen bir ilim olan ahlâkla ilgili tarihin her döneminde eserler, risaleler ve bunlar üzerine şerh ve haşiyeler yazıldığı bilinmektedir. Çalışmamız Tanzimat döneminde yaşamış Osmanlı âlimlerinden Ahmet Rıfat Efendi'nin ahlâk anlayışını, yaşadığı dönemde kaleme aldığı eserleri bağlamında değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Osmanlı Devleti Tanzimat döneminde içinde bulunduğu sancılı durumdan kurtulmak amacıyla birçok alanda yenilenme çalışmalarına başlamıştır. Bu çalışmalardan birini de toplumun ahlâkî yapısını düzeltmek adına yapılan ahlâk çalışmaları oluşturmaktadır. Bu bağlamda birçok ahlâk kitapları, risaleler ve şerhler yazıldığı görülmektedir. Çalışmamız, Ahmet Rıfat'ın bu dönemde yazmış olduğu ve ayrıca okullarda ders kitabı olarak da okutulan *Bergüzâr-ı Ahlâk* adlı eserini, onun ahlâk anlayışını ortaya koyup değerlendirmek amacıyla incelemeyi hedeflemektedir.

Ayrıca bu çalışmamız her dönemin ahlâk eserleri adına yazılan şerhler, haşiyeler vb. unutulmaya yüz tutmuş bu nitelikli eserleri hatırlatmak adına bir örnek oluşturmayı amaçlamaktadır.

1.2. Araştırmanın Yöntemi ve Kapsamı

Ahmet Rıfat Efendi'nin ahlâk anlayışının tespit edilebilmesi için öncelikle ahlâk kavramının ele alınması gerektiği kanaatindeyiz. Ahlâk nedir? Ahlâkın konuları ve problemleri nedir? Sorularını geleneksel İslâm ahlâkî çerçevesi içerisinde cevaplayıp değerlendirmeye çalıştık.

Çalışmamızın ilk bölümünde genel olarak ahlâkın tanımı ve kavramsal boyutu, İslâm ahlâkının amacı ve gayesi, kısımları ve kaynaklarını inceledik. Bu temel bilgilerden sonra geleneksel İslâm ahlâkî ekolleri hakkında bilgi vermeye çalıştık.

Ahmet Rıfat Efendi'nin ahlâkî düşüncelerini daha iyi anlayabilmek için onun eser verdiği döneme dolayısıyla Tanzimat dönemi Osmanlı ahlâk anlayışına göz atmanın faydalı olacağına inanarak bu bağlamda Tanzimat döneminde eğitim, toplum ve ailede ahlâkın yeri ve önemini tespit etmeye çalıştık.

Çalışmamızın son bölümünde Ahmet Rıfat'ın *Bergüzâr-ı Ahlâk* eserini inceleyerek onun ahlâk anlayışını ortaya koymaya çalıştık. Eseri incelerken öncelikli olarak hangi konulara önem verdiğini tespit ederek konuların anlatımında kullanılan kavramları değerlendirirken orijinal kavramlara bağlı kalmaya çalıştık. Bu çalışmanın genelinde tümevarım metodunu kullandık.

2. AHMET RIFAT EFENDİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

2.1. Hayatı

Tanzimat dönemi ansiklopedi yazarı ve tarihçi, Ahmet Rifat Efendi İstanbul'da doğdu. Aslen Ispartalı olan Yağlıkcızâde namıyla tanınan Şaban Çelebizâde ailesinden Mehmet Emin Efendi'nin oğludur. Küçük yaşta maliyeye girdi ve burada yetişti. Sırasıyla Bahriye muhasebeciliği, idare-i Bahriye reisliği, Girit defterdarlığı, İzmir Rüşumat müdürlüğü, Islahat Komisyonu Üyeliği, Esham-ı Fevkalade müdürlüğü, Selanik defterdarlığı gibi memuriyetlerde bulundu. Muhasebat-ı Atika muhasebeciliğinden emekli oldu. 1895 yılında vefat etti. Kabri Fatih'te Emir Buhari Tekkesinde bulunmaktadır.¹

Devlet memuriyetlerinin yanı sıra ilmi çalışmalar yapan ve kaynaklarda ressam olduğu kaydedilen Ahmet Rifat Efendi özellikle tarih ve ahlâka dair eserleri ile tanındı.²

2.2. Eserleri

Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye : I-II-III, İstanbul, 1299 (1888), IV-V-VI, İstanbul, 1300 (1889)

Eser, meşhur şahıslar ve müelliflerin biyografileri, tarih boyunca kurulmuş devletler ve milletler, önemli olaylar, önemli şehirlerin tarihi ve coğrafyaları hakkında alfabetik sıralar halinde bilgiler vermesi bakımından kapsamlı bir tarih ve coğrafya sözlüğü sayılsa da diğer ilim ve fenlere dair pek çok bilgiyi de içinde barındırdığından genel bir ansiklopedi niteliği taşımaktadır.³

Lügât-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye 19. Yüzyılda Osmanlılarda hazırlanmasına ferdi olarak teşebbüs edilip tamamlanabilmiş ansiklopedi çalışmalarına iyi bir örnek teşkil eder. Bazı eksikliklerine rağmen günümüzde bile müracaat kitabı olma özelliğini koruyan eser, ilk iki cildi 1299, son beş cildi ise 1300 tarihinde olmak üzere, yedi cilt halinde İstanbul'da basılmıştır.⁴

Nakdü't- Tevarih : 1296 (Hicri), İstanbul

Yaradılıştan, Âdem Peygamberden 1878 yılına kadar geçen hadiseleri kronolojik olarak konu edinen tarih kitabıdır.⁵

Tasvir-i Ahlâk : 1305 (Hicri), İstanbul

Alfabetik bir ahlaki terimler sözlüğüdür. Eser, aynı zamanda Latin harfleriyle de neşredilmiştir. (İstanbul 1975). Bu eser hakkında Bursalı Mehmet Tahir Efendi şu sözleri söylemiştir : ‘ *Güzel ve çirkin ahlaki elif-be sırasına göre bildirecek şekilde tertiplenmiş mükemmel bir İslam Ahlakı kitabıdır ki, cidden istifadeye şayandır.*’⁶

Bergüzâr-ı Ahlâk : 1315, İstanbul : Karabet Matbaası

Eser Osmanlıca yazılmış olup Kınalızâde Ali Efendi'nin Ahlâk-ı Alâi adlı eserinin özeti niteliğindedir. İlk basımı Bergüzâr şeklindedir.(Hanya, 1291). Eser daha sonra Bergüzâr-ı Ahlâk şeklinde iki defa basılmıştır(İstanbul, 1315, 1318).⁷

¹ Mehmed Tahir, Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, (Haz. Mehmet Ali Yekta Saraç), c/3, Türk Bilimler Akademisi Yay. Ankara 2016, s. 999

² Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c/2, İstanbul, s.1989

³ Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi, c/1, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001, Ankara, s.181

⁴ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c/2, İstanbul 1989, s.130

⁵ Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, c/1, Dergâh Yayınları,1977

⁶ Bursalı, age., s.1000

⁷ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c/2, İstanbul 1989, s.131

Döneminde ayrıca bir ders kitabı olarak da okutulan *Bergüzâr-ı Ahlâk*, İslam ahlâk felsefesine dair kendinden önce yazılmış eserlerden esinlenmiş bir muhteva görüntüsü vermesine rağmen -Nitekim Ahmet Rifat bu eseri Kınalızâde’nin *Ahlâk-ı Alâi* adlı eserine bir ‘*bergüzâr*’ olması bağlamında ele aldığını ifade eder- gerek kullanılan dil ve üslûp gerekse konuları ele alınış tarzına yansıyan kısa ve öz anlatım gibi hususları dikkate alındığı zaman eserin önemli bir özgünlük karakteri taşıdığı görülür

3. İSLAM'DA AHLÂK İLMİ

3.1. Ahlâk İlminin Kavramsal İçeriği/Tanımı

Gerek sözlüklerde, gerekse ahlâk kitaplarında ahlâk kavramıyla ilgili oldukça zengin bir birikim söz konusudur. Biz bu konudaki temellendirmeyi, bunların genelini ihtiva edebileceğini düşündüğümüz bazı tanımları öne çekerek yapmayı düşünüyoruz. Bu anlamda ahlâk; “seciye, tabiat, huy” gibi anlamları ifade eden hûlk veya hûlûk kelimesinin çoğuludur. Kur’an-ı Kerimde iki yerde geçen⁸ hûlk kelimesinin biri âdet, gelenek diğeri ise ahlâk anlamını içerir.⁹

Hûlk kelimesinin çoğulu olan ahlâk; seciye, tabiat, mizaç, huy, karakter vb. anlamlara gelmektedir. Hûlk ise genel olarak iki manada kullanılır. Bunlardan ilki *hûlk*, insanın ruhî tarafını, iç davranışlarını nitelendirmede; ikincisinde ise *halk*, bedeninin davranışlarını nitelendirmede kullanılır.¹⁰ İslami kaynaklarda, başta hadisler olmak üzere hûlk ve ahlâk terimleri genellikle fazilet ve rezîletleri, iyi ve kötü huyları ifade etmek için kullanılır; özellikle iyi huylar ve faziletli davranışlar hüsnü’l-hûluk, mehasinü’l-ahlâk, mekarim’ül-ahlâk; kötü huylar ve fena hareketler ise suû’l-huluk, el-ahlâku’s-seyyie gibi terimlerle nitelendirilir.¹¹

Bir başka açıdan ahlâk kavramı, genel olarak İslam düşüncesinde “*fiil ve davranışların insan nefsinden düşünüp taşınmaya gerek kalmaksızın kolayca meydana gelmesini sağlayan meleke*” olarak tanımlanmıştır.¹²

Bu tanımda ahlâk, kişinin içsel derinliğini yansıtan bir sistem ve içsel yapı olarak kabul edilmiştir. Bu yapıdan dolayı ahlâk edinmiş kişi, fazla bir çabaya gerek duymadan ve düşünüp taşınmasına gerek kalmadan doğal bir şekilde eylemlerini meydana getirmektedir. Kişiden çıkan davranışlar aklen ve dinen güzel olarak kabul edilen davranışlarsa buna güzel ahlâk; kötü davranışlarsa kötü ahlâk olarak ifade edilmektedir.¹³

Ahlâk, davranış değildir. Ahlâk iyi ya da kötü davranışların ortaya çıkmalarını sağlayan melekedir. Mesela cömertlikten bahsedecek olursak, bir kişinin bir başkasına sahip olduklarından verme davranışı ahlâkî ifade etmez. Ahlâk söz konusu o verme işlemini sağlayan melekedir. Ahlâkî eylemler düşünme temelinde tercihle oluşmaktadır. Kişi, akla ve dine uygun davranışları tekrar ettikçe kendisinde bunları yapmaya yönelik bir alışkanlık oluşmakta ve bu alışkanlık kişinin bu eylemleri doğal bir şekilde yerine getirmesini sağlamaktadır. İslam ahlâk düşüncesinde genel olarak, insanın doğuştan birtakım yatkınlıklara sahip olarak doğduğu kabul edilmekte ve bunlar mizaç diye adlandırılmaktadır. Bu yatkınlıklar “birinci ahlâk” ya da “birinci doğa” olarak ifade edilir. Bu ifadeyi öfke duygusu üzerinden açıklayacak olursak, bu durumda kişinin öfkeli olmaya ve öfkeden kaynaklanabilecek zihinsel ve ahlâkî durumları gerçekleştirmeye eğilimli olması anlamına gelmektedir.¹⁴

İslam düşüncesinde birinci doğanın değiştirilmesi ve başka bir ahlâkın kazanılması mümkün görülmüştür. Kişi, bir davranışı tekrar ede ede farklı alışkanlıklar

⁸ Eş- Şuarâ 26/137; el-Kalem 68/4

⁹ Ahmet Hamdi, Akseki, *Ahlâk İlmi ve İslam Ahlâkı*, Sad. Ali Arslan Aydın, Nur Yay. Ankara

¹⁰ Hüsamettin, Erdem, *Ahlak Felsefesi*, Hü-Er Yay. Konya 2003, s.13-14

¹¹ Mustafa, Çağrı, ‘*Ahlak*’ mad. DİA, İstanbul 1989, c/2, s.1

¹² İbn Sina, *Metafizik I-II*, Çev. Ekrem Demirli- Ömer Türker, Litera Yay. 2005 İstanbul, s.118

¹³ Yunus Cengiz, “Ahlâk İlmi ve Diğer İlimlerle İlişkisi”, *İslam Ahlâk Esasları Ve Felsefesi*, (Edt.) Murat Demirkol, Bilay Yay. Ankara 2018, s.19

¹⁴ Cengiz, age., s.20

kazanabilmektedir. Kazanılan bu yeni yatkınlık ise ikinci ahlâk olmaktadır. Dolayısıyla her insanın olumsuz durumlara karşı verdiği tepki ve bazı şeyleri isteme eğilimi doğuştan farklı olabilir. Ancak kişi, hayatının her alanında elde ettiği tecrübelerin de etkisiyle farklı alışkanlıklar da kazanabilir.¹⁵

3.2. Ahlâk İlminin Konusu ve Gayesi

Ahlâk, insanın fiillerinin oluşmasını sağlayan kaynaktır. Ahlâk ilmi ise bu kaynak üzerine ve fiillerin bu kaynaktan çıkması üzerine yapılan ilmî bir çalışmadır. Her ilmin bir konusu olduğu gibi ahlâk ilminin de bir konusu vardır. İslam ahlâkçıları, ahlâk konusu hakkında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bazı ahlâkçılar ahlâkın konusunu insanın ruhi kuvvetleri, bazıları vazifeleri, bazıları ise hem ruhi kuvvetleri hem de vazifeleri olarak ele almıştır.¹⁶

Bunlardan birkaçına değinmek yerinde olacaktır. Ahmet Nazif'e göre ahlâkın konusu: *"İnsanın kendisine, yaratana ve diğerlerine karşı dinen yapmakla borçlu olduğu vazifelerdir."* Mustafa Namık ise ahlâkın konusunu tamamen felsefî açıdan değerlendirir. Ona göre, *"Ahlakın konusu, kanunları keşfetmek değildir; kaideleri tayin ve tahdit etmektir. Ahlâk, zaten mahiyeti itibarıyla kanun koyucudur. Onun vazifesi, bilmek değil, emretmektir. Ahlak, hem nazari, hem de amelidir. Hem ilim, hem de sanattır; ama kaidevî (normatif) bir ilimdir. O lizâtihi, mutlak hayrı arar"*. Şeklindedir.¹⁷

A. Hamdi Akseki ise ahlâk ilminin konusunu *"Hassalar (duygular) ve beşeri kuvvetler ile insanlardan meydana gelen fiiller ve bu kuvvetlerle insanî fiillerin münasebetlerini tetkik etmektedir"* ve *"Fertlerin âdet ve muamelelerinin; hak ve vazife, iyilik ve kötülük, fazilet ve rezilet fikirleri ile münasebetlerini incelemektir"*. şeklinde ifade eder.¹⁸

Tüm bu görüşlerin ardından genel anlamda ahlâkın konularını şöyle sıralayabiliriz:

- a) İyilik ve vazife hissi
- b) İnsanda bulunan çeşitli faziletler (Hikmet, Adalet, Şecaat, İffet),
- c) Hürriyet, diğergâmlık ve vatanseverlik

Ahlâk bütün insanlara şamildir. Dolayısıyla ahlâkı insan davranışlarından soyutlamak mümkün değildir.¹⁹ Böylece ahlâk ilmi, insanın kendisine ait gücü nasıl kullanması gerektiğini ele almakta ve dünyada kendimiz için neleri, nasıl yapmamız hususunda bilgi vermektedir. Bireyin bizzat kendisini konu edindiği için bu ilme "kendilik ilmi" de (ilm-i hod) denmiştir.²⁰

Ahlâk ilminin gayesi, çoğu İslam ahlâkçılarınca hemen hemen aynı şekilde anlaşmıştır. Birçok değişik ifadenin sonucu olarak şunu söyleyebiliriz ki, Ahlâkın gayesi insanlara iki cihan saadetini sağlamaktır.

Ahlâkın gayesinin iki dünyada da mutluluk olması gerektiği anlayışı, Sokrates, Eflatun ve Aristoteles'ten İbn-i Miskeveyh ile diğer ahlâkçılara intikal eden konulardan birisidir. Buradan anlaşılıyor ki; ahlâk ilmi ilk olarak "Hayr-ı A'la" yani mutlak iyi nedir? Onu bulup, sonra bunu esas alarak hayatın çeşitli alanlarında insanın izlemesi

¹⁵ Cengiz, age., s.21

¹⁶ Hüsamettin, Erdem, *Ahlâka Giriş*, Günay Ofset, Konya 1994, s.31

¹⁷ Erdem, age., s.32

¹⁸ Akseki, age., s.35

¹⁹ Erdem, age., s.33

²⁰ Cengiz, age., s.21

gereken hareketleri ortaya koymak olacaktır diyebiliriz. Nitekim bu hareketlere göre davranan insan, sonuçta hem dünyada hem ahirette mutluluğa ermiş olacaktır.²¹

A. Hamdi Akseki'ye göre: “*Bu ilmin gayesi insanların saadetini tahsil etmektir*”. Gerçek saadeti kazanmanın esası insanın faziletlerle vasıflanması sonucunda oluşur. Çünkü ahlâkî kanunlar ile kendi amel ve fiilleri arasında denge bulan ve bunları birbirine uygulayan kişi iş ve fiillerinin hepsinde başarı kat etmiş ve en büyük mutluluğu elde etmiş kişi demektir. Nitekim hayatla alakalı işleri ahlâkî esaslara uygulamayanlar için elde edilen saadet geçicidir. O halde ahlâkî saadet, işlerimizi ahlâkî kurallara uygulamakla olur.²²

Genel olarak baktığımızda ahlâk ilminin, insanın bilgisel bir donanımı sağlamayı hedeflediği gözlemlenmektedir. Bunun sebebi ise kişinin kendi kendisini yönetme becerisine kavuşmasını sağlamaktır. Müslüman düşünürler bu nedenle bu ilme “kendi kendini yönetme ilmi” (ilmü tedbiri'n-nefs) demişlerdir. “Tehzibü'l-ahlâk” kavramı da huyların eğitimi ve güzelleştirilmesi anlamına gelir ve yine bu ilmi ifade eder.²³

3.3. Ahlâk İlminin Kısımları

Genel olarak ahlâk ilmi iki kısma ayrılır. Bunlar nazari ahlâk ve amelî ahlâktır. Nazari ahlâka teorik ahlâk veya ahlâk felsefesi de diyebiliriz. Teorik ahlâkta incelenen başlıca meseleler, insan hareketlerinin gayesi yani hayır, şer, saadet, kemal amacına ulaşmak, ahlâkta sorumluluğun mahiyeti, vicdan, vazife kavramı ve bunları açıklayan çeşitli felsefi kavramlardır. Amelî ahlâk ise kişinin kendine ve başkalarına ait görevlerini ve ilişkilerini konu edinir. Şahsi ahlâk, aile ahlâkı, sosyal ahlâk, medenî ve siyasî ahlâk gibi meseleler bu ilmin konusunu teşkil eder. Örnekle açıklayacak olursak; zor durumda olan bir insana yardım etmek hayır işlemektir. Yoksullara, muhtaçlara yardımda bulunmak, fakir aileleri korumak vb. bunlar amelî ahlâkın konularına girer. Fakat bu hayır nedir? Niçin bazı işler hayır, bazıları şerdir? İşte burada hayrın mahiyeti problemi ortaya çıkar ki bu da teorik ahlâkın konusudur. Yine bir insanın ailesine, kendine, çocuklarına bakması, vatanını, milletini sevmesi vazifesidir. Bu vazifelerin her biri amelî ahlâkın konusudur. Fakat vazife denilen şeyin mahiyeti nedir? İnsan neden vazifesini yapmaya mecburdur? Bunu insana yaptıran kuvvet nedir? İşte bu meseleler de yine teorik ahlâkın konusuna girer. Demek ki insanın günlük hayatında yaptığı bütün ahlâkî fiil ve hareketler hem amelî ahlâkın hem de teorik ahlâkın konusu olmaktadır. Amelî ahlâka dair bütün kurallar aslında teorik ahlâkın daha geniş kuralları ve ilkeleri içine girmektedir. Amelî ahlâk birçok konuda vazifeleri bildirirken, teorik ahlâk o vazifenin kaynağını, niteliğini araştırır. Dolayısıyla biri uygulamaları, diğeri de bu uygulamaların temelini ve kaynağını araştırır diyebiliriz.²⁴

Teorik ahlâkın lüzumsuz olduğu ve mümkün olmadığı hakkında birçok tartışmalar olsa da teorik ahlâk bir ahlâk felsefesi olarak gerekli ve de zaruridir. Nitekim ahlâkın temelleri üzerine yapılan araştırmalar her şeyin aslını anlamak ve bilmek isteyen insanı zihin olarak tatmin eder. Hiç kimse körü körüne birtakım emirler ve kurallara itaat etmek istemez. Elbette kendi seçtikleri hayat gayelerine göre hareket etmek isterler. İşte teorik ahlâk bu hayat gayeleri hakkında insanları aydınlatan bir ilim olması noktasında önemli ve de gereklidir diyebiliriz.²⁵

²¹ Erdem, age., s.37

²² Akseki, age., s.35

²³ Cengiz, age., s.22

²⁴ Osman, Pazarlı, *İslâm'da Ahlâk*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1972, s.35-36

²⁵ Pazarlı, age., s. 37

3.4. Ahlâk İlminin Kaynakları

İslâm ahlâkının kaynağı vahiyken, İslâm ahlâk felsefesinin kaynağını din ile birlikte klasik Yunan'dan gelen ahlâk düşüncesine dayandırdığını söyleyebiliriz. Yani İslâm filozofları, benimsedikleri Eski Yunan filozoflarının ahlâkî terimlerle ilgili önemli tanım ve tasniflerini, temeli Kur'an ve Sünnet'e dayalı olan İslâm ahlâkıyla buluşturmuş ve bu tasniflerden faydalanarak İslâm ahlâkını sistemli bir şekilde açıklamaya çalışmışlardır.²⁶ Ancak Eski Yunan'dan gelen bu etkiye rağmen İslâm filozoflarının, genel felsefî düşüncede olduğu gibi, ahlâkî alanda yaptıkları değerlendirmelere de kendi özgünlüklerini yansıttıkları görülmektedir. İslâm filozofları felsefî ahlâkla ilgili görüşlerinin önemli bir kısmını, başta Platon ve Aristo gibi filozoflardan alırken, diğer kısmını ise, ait oldukları din ve onun Peygamberinin Sünnetine dayandırırılar. Bu bağlamda İslâm ahlâk felsefesinin kaynaklarını yerli ve yabancı olmak üzere iki başlıkta inceleyebiliriz.²⁷

3.4.1. Yerli Kaynaklar

3.4.1.1. Kur'an

İslam ahlâkının ilk ve asıl temel kaynağı Kur'an'dır. Kur'an, dini hükümlerin çıkarıldığı birinci derecedeki kaynak olduğu gibi, ahlâkî hüküm ve prensiplerin de kendisine dayandırıldığı bir kaynaktır. İslam ahlâkını doğru şekilde öğreneceğimiz en kısa yol Kur'an'dır.²⁸

Kur'an'ın metaetik bağlamda insana bakışı ve normatif etik bağlamda ahlâkî kurallar ve müeyyidelere bakışı şu ayetlerde çok özlü bir şekilde görülür: *“Kişiye ve onu şekillendirene, sonra da ona iyilik ve kötülük kabiliyeti verene and olsun ki; Kendini arıtan saadete ermiştir. Kendini fenalıklara gömen kimse de ziyana uğramıştır”*.²⁹ Bu ayetlerden de anlaşıldığı gibi, insan yaradılışı itibarıyla hem iyilik hem de kötülüğe yatkın, kendini arıtmayı da fenalıklara gömmeyi de seçme ve yapma özgürlüğüne ve de sorumluluğuna sahip bir varlıktır. Onun ahlâklı olmasının temel nedenlerinden biri, dünyada ve ahirette zarara uğramayıp aksine ebedi saadete kavuşma, diğeri ise menfi kaygı gütmeyen yalnızca Allah tarafından sevilme ve razı olunma gibi yüce ve aşkın bir inanç ve umuttur.³⁰ İşte Kur'an insanın ahlâkî hüküm ve tercihlerinde yanlış yapmasını önleyerek onu güzel ahlâklı birey haline getirmek için çeşitli ahlâkî ilkeler ortaya koyar.

Kur'an'da hem teorik ahlâka ait temel ilke ve prensipler ortaya konmuş, hem de pratik ahlâka ait kurallar gösterilmiştir. Ayetlerde geçen ahlâkla ilgili bazı hükümler genel ifadeler şeklinde iken (Maide 5/8), bazıları ise özel hükümler şeklindedir (Bakara 2/40). Hakkında hüküm bulunmayan anlaşılması zor meseleler karşısında şüpheli duruma düşen insanlara *“Helal de haram da bellidir; bu ikisi arasında ise şüpheli durumlar vardır. Şüphelerden sakınan kişi dininin şerefini korumuş olur”*.³¹ hadisinde olduğu gibi kalb ve vicdanın hükmüne göre hareket edilmesi tavsiye edilmiştir.³²

²⁶ Mehmet, Aydın, “Ahlâk”, TDV İslam Ansiklopedisi, c/2, TDV Yay. Ankara 1998, s.10

²⁷ İbrahim, Çetintaş, “İslam Ahlak Felsefesinin Kaynağı Olarak Nebvî Ahlak”, *Tüm Yönleriyle Hz. Peygamber ve Ahlakı Sempozyumu*, Kocaeli 2019.

²⁸ Hüseyin, Karaman, “İslam Ahlâkının Kaynakları”, *İslam Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, (Edt.) Müfit Selim Saruhan, Grafiker Yay. Ankara 2013, s.42

²⁹ Şems, 91/7-10

³⁰ Cafer Sadık, Yaran, *İslam Ahlâk Felsefesine Giriş*, Dem Yay. İstanbul 2011, s.14

³¹ Buhari, “İman”, 39

³² Karaman, age., s. 42

Kur'an, iyiliğin de kötülüğün de zerre kadar bile olsa ehemmiyetini belirtir; ve her ikisinin de karşılığının görüleceğini ifade ederek ahlâkî fiiller için sarsılmaz bir temel, sağlam bir gerekçe ve yaptırıma dayalı güçlü bir motivasyon³³ sağlar: “*Kim zerre kadar iyilik yapmışsa onu görür. Kim de zerre kadar kötülük yapmışsa onu görür*”.³⁴ Ancak Kur'an, içerisinde bulunan ahlâk kurallarını herhangi bir ahlâk eseri gibi sistematik şekilde ele almamakla birlikte ahlâk sistemi oluşturulmasına imkan verecek şekilde nazarî ilkeler ve amelî kurallar ortaya koymuştur (Nisa 4/36; Naziat 79/40-41; Hümeze 104/1; Hucurat 49/12; İsrâ 17/32)³⁵

Şunu ifade edebiliriz ki, Kur'an'da ahlâkla ilgili olarak sadece ahlâkî ilke ve kurallar bulunmamaktadır. İnsanı bir bütün olarak ve hatta toplumsal hayatın ve müesseselerin işleyişine bağlı olarak ortaya çıkabilecek ahlâkî sorunlara işaret eden kıssa ve misaller de yer almaktadır. Toplumsal ve kurumsal hayatı ahlâkî yönden incelerken, söz konusu kıssa ve örneklerin tayin edici bir önemi olduğu görülür.³⁶

Sonuç olarak Kur'an, Hz. Peygamber ve sahabeden başlayarak, bütün Müslümanların ahlâk anlayışlarının varlık ve bilgi yönünden ilk ve tek en önemli kaynağı olmaktadır. Kur'an ile tamamlanan insanlığın ahlâk anlayışının insanın günlük hayatında nasıl hayata geçirileceği ise Hz. Peygamberin sünneti ile ortaya çıktığı için Sünnet İslam ahlâkının ikini kaynağı olmaktadır.³⁷

3.4.1.2. Sünnet

İslam ahlâkının ikinci önemli kaynağı Hz. Peygamberin sünnetidir. Bunun delili ise yine Kur'an'da şu şekilde ifade edilir: “*Ey inananlar! Hayat verecek şeylere sizi çağırdığı zaman Allah ve Resûlüne uyun*”.³⁸; “*(Resûlüm!) De ki, Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın*”.³⁹

Bu ayetlerden de anlaşılacağı üzere İslam Dini'nde Kur'an'dan sonra ahlâkî otorite Hz. Peygamberin hayatı ve sözleri ile yaşayış ilkeleri, yani Sünnettir. Peygamberimizin kendisinin ahlâkî güzellikleri tamamlamak için gönderilmiş olduğunu belirtmesi de⁴⁰ bu duruma işaret etmektedir. Hz. Peygamber, ayetleri sahabeye sadece aktaran değil, aynı zamanda nasıl anlaşılıp uygulanmaları gerektiğini onlara gösteren ve onları açıklayandır. Sünnet, Kur'an ahlâkının nasıl anlaşılıp uygulanabileceğini Peygamberimizin şahsında somutlaştıran ve insanlığa sunan uygulanabilirlik alanıdır. Dolayısıyla Sünnet, amelî/pratik ahlâk alanında İslam ahlâkına kaynaklık yapmakta ve uyulması gereken esasları içermektedir.⁴¹

Ahlâkla ilgili pek çok hadis vardır. Başta kütüb-ü sitte olmak üzere hemen hemen bütün hadis kitaplarında yer alan “kitab'ül-edep”, “ kitab'ul-birr”, “ kitab'ül-husni'l-hulk”, “edeb” ve “birr” gibi bölümler tamamen ahlâk hadislerini içermektedir.

³³ Yaran, age., s.15

³⁴ Zilzal, 99/7-8

³⁵ Karaman, age., s.43

³⁶ Muhammed Abdullah, Draz, *Kur'an Ahlâkı*, Çev. Emrullah Yüksel, Ünver Günay, İz Yay. İstanbul 2004, s.21-22

³⁷ Karaman, age., s.44

³⁸ Enfâl, 8/24

³⁹ Al-i İmran, 3/31

⁴⁰ Ahmet B. Hanbel, Müsned, 2/381

⁴¹ Karaman, age., s.45

3.4.2. Yabancı Kaynaklar

İslâm ahlâk felsefesi Yunan ahlâk düşüncesine ve İslâm'ın kendine özgü ahlâk anlayışına dayanmaktadır. Aristo ve Platon başta olmak üzere kökeni Sokrates'e dayanan Yunan ahlâk anlayışında, iyi kavramının tanımı, ontolojik mahiyeti, mutlu bir yaşamın şartları, insan nefsi ve ona hâkim olan güçlerle birlikte, bu güçlerden doğan fiiller ve bunların hangi ölçülere göre ortaya çıktığı gibi hususlar yer almaktadır. Bu ahlâk anlayışı akla dayanır. Ahlâkın yani iyinin kaynağı hakkında filozoflar arasında bazı farklı görüşler olsa da genel anlamda baktığımızda, Helenistik kültüre hakîm olan Yunan ahlâk anlayışında, ahlâkın ele alınış şekli, temel problem alanları ve bunların çözümlenmesinde genellikle ortak bir bakış açısının olduğunu görebiliriz.⁴²

Yunan filozoflarının ahlâk konusunda yazmış oldukları eserler ve bunlar üzerine kaleme alınmış olan şerhlerin önemli bir kısmı çok erken dönemlerde Arapça'ya çevrilmiştir. Platon'un başta *Cumhuriyet*'i olmak üzere diyaloglarının önemli bir kısmı, Aristo'nun meşhur *Nikomakhos Ahlâk*'i ilk çeviri döneminde Arapça'ya tercüme edilen eserler arasındadır. İshak b. Huneyn'in ikinci eserle ilgili bir şerhi de tercüme ettiği bilinmektedir. İbn Rüşd'de daha sonra Aristo'nun ahlâkı üzerine bir şerh yazmıştır.⁴³

Aristo'nun *Nikomakhos*'a Etik adlı eserinde savunduğu ahlâk, her şeyden önce bir amaca ulaşmayı arzulayan teolojik bir ahlâktır. Eserinde “ tüm yapılabilecek iyilerin en ucundaki şey nedir?” sorusuna “hem sıradan kişiler hem de seçkin insanlar”ın anlaşarak verdikleri “mutluluk” cevabına katılır. Bununla birlikte “iyi yaşamayı ve iyi durumda olmayı da mutlu olmakla bir” tutar. Akıl sahibi insana uygun olan insansal iyi de “yaşamın sonuna kadar ruhun erdeme olan etkinliği” olur. Çünkü kısa bir süre ya da bir tek gün insanı mutlu etmez. Dolayısıyla ruh, istikarlı bir biçimde erdeme uygun etkinliklerde bulunursa, iyi olmayı başarmış olur; iyi olmayı uzun süreli bir yaşam biçimi haline getirmiş olmak da, herkesin amaçladığı mutluluğu yakalamış olmak demektir.⁴⁴ Aristo'ya göre erdem; “ insanın iyi olmasını ve kendi işini iyi gerçekleştirmesini sağlayan huy olmalı”dır. Fakat bu huy ile doğuştan gelen özellikler kastedilmez. Erdemlilikte, tercihte bulunma gücü ve tercihini orta yoldan yana yapma seçimi çok önemlidir. O bunu şöyle ifade eder: “ erdem, tercihlere ilişkin bir huydur. Akıl tarafından ve akıl sahibi kişilerin belirleyeceğiyle belirlenen, bizle ilgili olarak orta olanda bulunma huyudur.”⁴⁵

İslâm filozoflarını etkileyen bir diğer filozof tanınmış tıp alîmi Galen ve onun *Fi'l-ahlâk* adlı eseridir. Ayrıca insanın kendi faziletlerini nasıl keşfedeceğine dair yazmış olduğu risalesi de önemlidir. İslâm filozoflarının, ahlâk konusunu ruhani bir tababet olarak görmeleri, Galen'in tesiriyle olmuştur.⁴⁶

Yunan ahlâk anlayışı kadar olmasa da yine yabancı tesir olarak İran-Hint ahlâk anlayışından da söz edilebilir. Buradaki tesir aslında bu milletlere ait gelenek ve göreneklerle birlikte bazı hikmetli sözler, nasihatler veya direkt olarak amel-i hikmete dair konuları içermektedir. Bu anlamda, İran asıllı İbn Miskeveyh'in, Arapça'ya *el-Hikmetü'l-Halide* olarak çevrilen *Cavidan Hirad* isimli eseriyle birlikte, yine bu kültüre ait olan *Hüdayı Nâme* veya *Âyin-Nâme* gibi çeşitli nasihat ve hikemi sözleri içine alan eserler bunlar arasında gösterilebilir. Bunların yanı sıra daha önce Pehlevice'ye tercüme edildikten sonra İran kültürüne ait bazı ilavelerle birlikte çeviriler döneminde Farça'dan

⁴² Çetintaş, age.

⁴³ Aydın, age., s.10

⁴⁴ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, Çev. Saffet Babür, Ayraç Yayınevi, Ankara 1998, s.1

⁴⁵ Aristoteles, age., s.32

⁴⁶ Aydın, age., s.10

Arapça'ya aktarılan Hindli Bilge Beydaba'nın ünlü *Kelile ve Dinme*'sini de yine bu türden eserler arasında görebiliriz.⁴⁷

İslam filozofları, Kitap ve Sünnete dayanan İslam ahlâkı karşısında yeni bir ahlâk sistem kurmayı değil, onu Antik Yunan Filozofları'nın ahlâkla ilgili önemli tarif ve tasniflerinden yola çıkarak sistemli bir şekilde açıklamaya çalışmışlardır. Erdem kavramı etrafında şekillenmiş akla dayalı bir ahlâk anlayışı ortaya koymuşlardır. Bir çok İslam filozofu ahlâkla ilgili eserler yazmışlardır. Bunlardan özellikle Ebû Bekir er-Razî'nin *et-Tıbbu'r-rûhanî*, Fârâbî'nin *Kitabu't-tenbih ala seili's-saade, es-Siyasetü'l-medeniyye, İhsanu'l-ulum, el-Medinetü'l-fazıla*; İbn Miskeveyh'in *Tehzibü'l-ahlâk*; Nasiruddin et-Tusi'nin *Ahlâk-ı nasiri*; Gazalî'nin *İhya-u ulumu'd-din* ve Kınalızâde Ali Efendi'nin *Ahlâk-ı alâi* adlı eserleri felsefî ahlâk sahasında yazılmış olan önemli eserlerdir.⁴⁸

⁴⁷ Çetintaş, age.

⁴⁸ Aydın, age., s.10-13

4. AHMET RIFAT EFENDİ ÖNCESİ İSLAM AHLÂK DÜŞÜNÇESİ

4.1. Geleneksel İslam Ahlâk Düşüncesi

Hız. Peygamber döneminde ahlâk, yaşanan ve eğitimi yapılan bir olgu olarak varlığını sürdürmekteydi. Bu dönemde peygamberi model alma kaynaklı bir ahlâk eğitiminin olduğu bilinmektedir. Temelini Kur'an'dan alan bu ahlâkî eğitim, Hız. Peygamberin örneğiyle birlikte insanları ahlâk dışı unsurlardan koruyarak onları güzel hasletlere yöneltmekteydi.⁴⁹

İslam Ahlâkı, Hız. Peygamber döneminde tedvin edilmiş bir vaziyette değildi. Kur'an ve hadislerdeki ahlâk ilkeleri sahabe tarafından Hız. Peygamber örnek alınarak uygulanırdı. Bir problem olduğu zaman Hız. Peygamber tarafından çözüldü. Daha sonra ise farklı ahlâk anlayışları gelişmeye başladı. Bu ahlâk çalışmalarının genellikle hicri V. asra kadar üç ana başlıkta toplandığı görülür.⁵⁰

4.1.1. Kur'an Ahlâkı

İslâm ahlâkının asıl kaynağı Kur'an ve Sünnettir. Bu iki kaynak dinî ve dünyevî hayatın genel çerçevesini çizmiş, amelî kurallarını belirlemiş, böylece daha sonra fıkıhçı ve hadisçiler, kelâmcılar, mutasavvıflar, hatta filozoflar tarafından geliştirilecek olan ahlâk anlayışlarının temelini oluşturmuştur. Kur'an-ı Kerim ihtiva ettiği ahlak konularını herhangi bir ahlâk kitabı gibi sistematik olarak ele almamakla birlikte, eksiksiz bir ahlâk sistemi oluşturacak zenginlikte nazârî prensipler ve amelî kurallar getirmiştir.⁵¹

Kur'an-ı Kerim'de ahlâk kelimesi yer almamakla birlikte, iki yerde geçen biri âdet ve gelenek(Şuara, 26/137) diğeri de terim anlamıyla ahlâk(Kalem, 68/4) manasında olan hulk kelimesidir. Bunun yanı sıra berr, takva, sıdk, hidayet, hayır, amel-i salih, mâruf, ihsan, hasene ve istikamet gibi iyi ahlâklılık; ism, dalâl, fahşa, münker, bağı, seyyie, hevâ, israf, fisk, zulüm gibi kötü ahlâklılık ile aynı veya yakın anlam ifade eden birçok terim kullanılmıştır.⁵² İslam ahlakının temeli öncelikle Kur'an'a dayanır. Kur'an-ı Kerim'de Hız. Peygamber'e (sav.) hitaben; "*Sen en yüce bir ahlâk üzeresin*"⁵³ buyrulmuş ve Hız. Peygamber'in kendisi de; "*Ben ahlâkî prensipleri tamamlamak üzere gönderildim*"⁵⁴ buyurmuştur. Bu ve benzer hadislerde gösteriyor ki; İslam ahlâkı insanların birbirlerine karşı daha iyi davranmaları konusunda Müslümanlara bir sorumluluk yüklemektedir. Nitekim Kur'an ve sünnette güdülen en temel gaye, insanın yaratılmışlar içerisindeki farklılığına uygun ahlâkî erdemlerle bezenmesini ve yetkinliğe, kemale ulaşmasını sağlamaktır.⁵⁵ Bu ahlâk anlayışı da hayatın her safhasında yerine getirilmesinin gerekliliğine inanılan bir görev ahlâkı olarak değerlendirilir.

Kur'an ve sünnette kişi ve toplum hayatına maddî ve manevî faydaları olan faziletlerden ve zararları olan reziletlerden bahsedilmiştir. Allah insan nefesine iyilik ve kötülüğün kaynakları olan kabiliyetleri beraber vermiş, 'nefsini temiz tutanın kurtuluşu

⁴⁹ Mustafa Çağrı, *Anahatlarıyla İslâm Ahlâkı*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1991, s.65

⁵⁰ Hüsamettin, Erdem, *Ahlâk*, Günay Ofset, Konya 1994, s.19

⁵¹ Mustafa, Çağrı, *İslam düşüncesinde Ahlak*, İFAV Yay. İstanbul 1989, s. 4-5; Saruhan, Müfit Selim *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, Grafiker Yay. Ankara 2013, s.198-199

⁵² Mustafa, Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, Birleşik Yay. İstanbul 2000, s.25.

⁵³ Kalem, 68/4

⁵⁴ Ahmet B. Hanbel, Müsned, 2/381

⁵⁵ Mehmet Faruk, Bayraktar, *Son Dönem Osmanlı Ahlak Terbiyecileri ve Ahlak Terbiyesi*, Ensar Yay. İstanbul 2015, s.12

ermiş, onu kirletenirse ziyanda olduğunu' bildirmiştir (Şems, 91/8-9). Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de çoğu eski milletlerin yıkılışlarında ahlâkî bozulma ve yozlaşmaların büyük bir rolü olduğunu haber veren ayetler büyük bir yer tutar.⁵⁶

İslam'da tüm ahlâkî vazifeler uhrevî müeyyideye bağlanmış, iyilere cennet vadedilmiş, kötüler ise cehennemle tehdit edilmiştir. Fakat ahlâk kurallarının uygulanmasında, özellikle toplumsal düzenin sağlıklı işletilmesinde sadece bu müeyyidelere dayanan bir ahlâk tam anlamıyla bir değer ifade edemeyeceğinden Kur'an ve Sünnet'te doğru inanç ve temiz yaşayışın en yüksek gayesinin Allah rızası olduğu vurgulanmıştır. İslam'ın öngördüğü bu düşünceye ulaşmak, insanın gaye bakımından çıkar kaygılarını aşmasına, hatta cennet ümidi ve cehennem korkusunun da ötesinde, tüm niyetlerini ve davranışlarını Allah'ın emrine ve rızasına uygun düşüp düşmeyeceği ölçüsüne göre değerlendirmesine vesile olacak ve insanı tam bir kemal noktasına ulaştıracaktır.⁵⁷

4.1.2. Tasavvufî Ahlâk

İslam düşüncesinin ikinci büyük ahlâk anlayışı olan tasavvufî ahlâk, esas itibarıyla Kur'an ve hadise dayanmakta olup, ahlâk ile alakalı görüşlerini ortaya koyarken tasavvufî yorum ve yaşayışa ağırlık veren bir ahlâk anlayışıdır. Tasavvufî ahlâkta insanın ahlâkî mükemmelliğe ulaşmasını ve Allah'a yakınlaşmasını önleyen bedeni ve dünyevi arzuların bağımlılığından kurtulma mücadelesi vardır. Hz. Peygamber ve çoğu sahabe, dünyanın geçiciliği, asıl ve sonsuz hayatın ölüm sonrasında başlayacağı inanç dolayısıyla ölçülü bir züht hayatı yaşamışlardır. Fakat tasavvuf, bir düşünce sistemi olarak Hz. Peygamberden sonraki dönemde ortaya çıkmıştır.⁵⁸

Genel olarak tüm mutasavvıflar, tasavvufî hayatta ibadet ve zikir gibi taabbüdî faaliyetler kadar ahlâkî faaliyet ve faziletlerin de önemli olduğunu belirtmişlerdir. Birçok mutasavvıf daha tasavvuf teriminin tarifinde onun ahlâkla ilişkisini göstermişlerdir. İslâm tasavvuf geleneğinin önde gelen isimlerinden biri olarak kabul edilen Hasan-ı Basrî (ö.728); dinî ve ahlâkî kurallara sınıksız bağlanmayı ve Hz. Peygamber'i en yüksek ahlâk örneği sayarak onun ahlâkını en titiz şekilde uygulamayı tavsiye etmiştir.⁵⁹

Tasavvufta nefis terbiyesi ve nefisle mücadele önemli bir yer tutar. Nefs için yedi perde esas alınır. Bunların her biri "esmâ-i hüsnâ"dan "esmâ-i seb'a"nın biriyle terbiye edilerek o isimlerin anlamlarına uygun harekete alıştırılır. Nefsin bu yedi makamını ve onlara karşılık gelen isimleri şöyle sıralayabiliriz:

- Nefs-i emmâre: Günah olan şeyleri işlemeyi teşvik ve emreden nefstir. Kur'an'daki: "*Çünkü nefis kötülüğü şiddetle emreder*"⁶⁰ ayeti nefsin bu makamına işaret eder. Bu mertebede bulunan nefis hevâsına fazla düşkündür ve bu mertebede bulunan kişinin zikri "La ilâhe illallah", seyri "seyr-i illallah" usulü "şerîate riâyet"tir. Tevhid kalbe işleyince, nefy gidip isbât kalır ve diğer esma zikrine başlamak için ikinci makama geçilir.

- Nefs-i levvâme: Yaptığı kötülüklerden pişman olup tövbe etmeye meyleden nefstir. Adını Kur'an'daki: "*Levvâme (pişmankâr) olan nefse kasem ederim*"⁶¹ ayetinden almaktadır. Bu makamda nefsin zikri "Allah", seyri "seyr alellah", makamı

⁵⁶ Çağrı, age., s.6-7

⁵⁷ Çağrı, age., s.8

⁵⁸ Çağrı, age., s.7-8

⁵⁹ Çağrı, Mustafa, age., s.7-

⁶⁰ Yusuf, 12/137

⁶¹ Kıyame, 75/2

“kalb”, âlemi “berzâh”tır. Bu mertebede muhabetullah hâsıl olur ve nefis-i levvâme ruha tabi olur.

- Nefs-i mülheme: İlhâm ve keşfe mazhar olmaya başlayan, neyin hayır, neyin şerr olduğunu idrak edebilme gücüne sahip olan, şehvetin isteklerine karşı direnme gücü olan nefstir. Adını Kur’an’da geçen “*And olsun nefse isyanını ve itaatini ilhâm edene*”⁶² ayetinden alır. Bu mertebede zikir “ism-i Hû”, seyr “seyr-i billah”, âlem “âlem-i ervâh”, zikrin mahalli “makam-ı ruhtur”.

- Nefs-i mutmainne: Kötü sıfatlardan kurtulup güzel ahlâklı olan nefstir. Bu makamda beşeriyet fenâ bulup “Nur-i Muhammedî” zuhur ettiğinden nefis, hitab-ı ilahiye mazhar olur. Bu makamda zikir “İsm-i Hakk”tır. Seyr, “seyranillah”. Ayne’l yakîn makamıdır.

- Nefs-i râdiye: Tüm kaza ve hükümlere tereddütsüz teslim olup rıza gösteren nefsin makamıdır. Bu makamda seyr “seyrillah”, zikir “İsm-i Hayy”dır. Müşahede makamıdır. Kur’an’da: “*Dön Rabbî’na, sen O’ndan razı olarak*”⁶³ ayeti bu makama işaret sayılmaktadır.

- Nefs-i merdiyye: Kulun Allah’tan, Allah’ın kuldun razı olduğu bir makamdır. Yukarıdaki ayetin devamı olan “*Rabbın da senden razı olarak*”⁶⁴ hükmü bunu göstermektedir. Bu makamda seyr “seyr maallah”, zikir “İsm-i Kayyum”dur. Hakka’l yakîn mertebesidir.

- Nefs-i kâmile: Bu makamda nefis, bütün marifet sıfatlarını kazanarak irşad mevkiine yükselir. Bu makam vehbîdir. Seyri “seyr lillah”, zikri “ya Kahhar”dır.⁶⁵

Tasavvuf felsefesinde insan ruhu ulvi bir âlemden yaşadığımız âleme düşmüştür. İnsan, nefsinin eğilimleri nedeniyle bulunması gereken makamdan aşağılara düşmüş, böylece asli hüviyetini kaybetmiştir. Tasavvufun gayesi insanı önce kendisi hakkında şuur sahibi yapmak ve sonra onu bulunması gerektiği makama yükseltmektir. Kademe kademe yükselerek kendi iç âlemine yönelen nefis, Kur’an’ı Kerim’in ‘cennetime gir’ hitabına mazhar oluncaya kadar ahlâkî anlamda bir tekâmül geçirir. Nefis ‘emmâre’ olarak girdiği bu hayatın sonunda ‘kâmile’ sıfatına ulaşır. Böylece insanın tabiatı değil, fikri, ahlâkı ve davranışı değişir, insanda bir iyileşme ve güzelleşme olur. Bu iyilik ve güzellik dışa tesir ederek düşüncede olduğu kadar davranışta da kendini gösterir.⁶⁶

4.1.3. Felsefî Ahlâk

Ahlâk felsefesi tutum ve davranışlarımızı, ahlâki yargılarımızı oluşturan değerleri iyi veya kötü, doğru ya da yanlış gibi belirli bir değerlendirmeye tabi tutar. İslam filozoflarının ahlâkla ilgili görüşleri bu başlık altında ele alınıp incelenir. İslam filozofları ahlâkı, eski Yunan filozoflarının ahlâki terimlerle ilgili benimsedikleri tarif ve tasniflerinden faydalanarak, temeli Kur’an ve sünnete dayalı olan İslam ahlâkını sistemli bir şekilde açıklamaya çalışmışlardır.⁶⁷

İlk İslam filozofu olarak bilinen Ebu Yusuf Yakub b. İshak el-Kindi (ö.866) felsefi mahiyette ilk ahlâk kitabı olan *Risale fi’l-hile li-def’il-il-ahzan* adlı eserini ahlâkın veya genel olarak hayatın bir mutsuzluğu yenme çabası olduğu ilkesinden hareket ederek yazdığı görülmektedir. Kindî bu eserinde insanı dünyevi birçok acı ve

⁶² Şems, 94/8

⁶³ Fecc, 89/28

⁶⁴ Fecc, 89/28

⁶⁵ H. Kamil, Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Yay. İstanbul 2012, s.235-236

⁶⁶ Hayrani, Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, AÜİFY. no:171, Ankara 1986

⁶⁷ Aydın, age., s.10

üzüntüler karşısında dayanıklı olmaya ve onları yenmeye çağırırken hem İslam'ın bu konudaki öğretilerine bağlı kaldığı, hem de Stoa ahlâkını izlediği görülür.⁶⁸

Kindî'nin eserlerinde yaptığı felsefe tanımları arasında, Sokrat'tan itibaren felsefe ve ahlâkın temel konularından olan ve Müslüman filozof ve mutasavvıfların ahlakâ giriş olarak aldıkları “insanın kendini bilmesi ve tanınması” ilkesi yer alır. Buna göre insan, kendinde bulundurduğu tüm eşyaların ilkelerini kendini tanımakla bilebileceği doğrultusuyla “küçük âlem” sıfatını alır. Bu tanım, insana fiillerini varlık yapısına ve amacına uygun olacak biçimde gerçekleştirme bilinci verdiği için ahlâk bakımından önemlidir.⁶⁹

Farabî'nin felsefeyi tanımlarken, felsefenin insana “insani şeyleri” yani tüm erdemleri kazandırıp onun bu hayatta “eksik mutluluğu” diğer hayatta da “yüce mutluluğu” elde etmesini sağlayan hikmet olarak ifade etmesi⁷⁰, İhvan'ın bunu aşağı ve rezil âlemden ayrılmayı sağlayacak beşeri huyların ve insanî suretin yetkinleştirilmesidir şeklindeki tanımı⁷¹ ve yine İbn Sina'nın felsefenin, beşer gücü ölçüsünde meseleleri tasavvur etmek, teorik ve pratik hakikatleri tasdik etmekle insan nefisini yetkinleştirme çabasıdır⁷² şeklindeki açıklamalarını İslâm filozoflarının felsefeye bakışlarının ona yükledikleri ahlâkî fonksiyonun bir ifadesi olarak görmemiz mümkündür.⁷³

Aristo'ya göre mutluluk ruhsaldır. Bu doğrultuda insanın fiillerinde aşırıya gitmede mutedil davranması şeklinde ifade edilen orta yol prensibi de varlığın yapısına ve amacına uygun bir davranış tutumunu ele alır.⁷⁴ Kuşkusuz İslâm ahlâkını etkileyen en önemli Yunan ahlâk metni olan onun bu görüşlerini ifade ettiği *Nikomakhos'a Etik* eseridir. Önce Porfirius olmak üzere Farabî ve İbn Rüşd tarafından şerh edilen bu eser, “mutluluk”, “erdemler” ve “erdemli orta” gibi çoğu konuda, birçok filozof ve ahlâk konusunda yazan Müslüman düşünürlerle de tesir etmiştir.⁷⁵

Düşündüğü ahlâkî ilkeler uğruna ölmeyi göze alan Sokrates'e göre mutluluk ruhtadır. Ve buna göre “hikmet, iffet, şecaat, adalet” gibi faziletlerin ruhta bulunmasıyla mutluluğun ortaya çıkacağını belirtir.⁷⁶ Dolayısıyla insanın mutluluğu ancak ahlâkî değerlere sahip olmasıyla elde edeceği ifade edilir.

İslam düşünürleri içinde ilmî ve fikir çalışmaları arasında en büyük ağırlığı ahlâka veren ve özellikle ahlâk filozofu olarak tanınan düşünür İbn Miskeveyh, İslâm ahlâk felsefesinde önemli bir yere sahiptir. Aristocu bir filozof olan İbn Miskeveyh'in *Nikomakhos'a Ahlâk*'dan büyük ölçüde etkilenerek yazmış olduğu ahlâka dair en önemli eseri olan *Tehzibu'l Ahlâk ve tathirul arâk*, döneminin en önemli ahlâkçıları olarak kabul edilen Nasiruddin-i Tusî'den Kınalızâde'ye ve günümüze kadar birçok ahlâkçı için temel kaynak teşkil etmiştir.⁷⁷

Düşündüğü ahlâkî ilkeler uğruna ölmeyi göze alan Sokrates'e göre mutluluk ruhtadır. Ve buna göre “hikmet, iffet, şecaat, adalet” gibi faziletlerin ruhta bulunmasıyla

⁶⁸ Mustafa, Çağrı, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, MÜİFV. Yay. İstanbul 1989, s.37-38

⁶⁹ Çağrı, age., s.38

⁷⁰ Fârâbi, *Tahsilü's-sa'ade*, thk. C.Ali Yasin, el- A'malü'l-felsefiyye içinde, Beyrut 1992, s.66-67

⁷¹ İhvânü's-Safâ, *Resâil*, nşr. Butrus el-Bustânî, Beyrut 1957, I, s.305-306

⁷² İbn Sinâ, “Uyunu'l-hikme”, *Tis'u Resail* içinde, Kostatiniyye 1298(1880), s.13

⁷³ Hasan Hüseyin, Bircan, *İslâm Ahlâk Felsefesine Giriş*, Çizgi Yay. Konya 2016, s.26-27

⁷⁴ Cavit, Sunar, *İbn Miskeveyh ve Yunanda ve İslam'da Ahlâk Düşüncesi*, Ankara 1980, s.76

⁷⁵ Macit, Fahri, *İslam Ahlâk Teorileri*, Çev. M.İskenderoğlu- A. Arkan, Litera Yay. İstanbul 2004, s.98-99

⁷⁶ Sunar, age., s.77

⁷⁷ Çağrı, age., s.107

mutluluğun ortaya çıkacağını belirtir.⁷⁸ Dolayısıyla insanın mutluluğu ancak ahlâkî değerlere sahip olmasıyla elde edeceği ifade edilir.

Bütün bu tarif ve tasniflerden de anlaşılacağı üzere, en iyi hayat biçiminin; iyi ahlâkın ne olduğunun ve onun nasıl kazanılacağını anlaşılması, ancak felsefe tahsiliyle olur. Müslüman filozoflarına göre erdemleri kuvve halinde içeren felsefenin tahsili sayesinde gerçek mutluluk ve mutluluğun kendileriyle kazanıldığı her türlü teorik ve pratik erdemler bilinmekte ve insana özgü nefsin yetkinleştirilmesi sağlanmaktadır.⁷⁹

4.2. Tanzimat Dönemi Ahlâk Anlayışı

XVIII. Yüzyıldan itibaren Avrupa'ya karşı eski üstünlüğünü kaybedip zayıflamaya başlayan Osmanlı devleti, bu dönemde eski gücüne kavuşabilmek için birçok alanda reform çalışmaları yapmış olsa da istediği başarıya ulaşamamıştır. XIX. y.y. başlarında ise askerî, siyasî, ilmî ve ekonomik yönden batıdan çok daha geride kalmış, neredeyse yıkımın eşiğine gelmiştir. Osmanlı devleti böyle bir durumun içindeyken, 1839 yılında iç barışı ve bütünlüğü sağlamak, ihtiyaç duyulan yenilikleri yaparak devleti gerilemekten kurtarmak amacıyla Sultan Abdülmecid'in tahta çıkmasıyla birlikte Tanzimat Fermanı ilan edilmiş ve yeni bir reform hareketine girişilmiştir.⁸⁰

Aslında Tanzimat, Batı'nın ilim, eğitim, teknik ve sosyal alanlardaki gelişmişliği karşısında Osmanlı'nın kendisini yenilemesi ve gelişmesi yolundaki çabaların tamamı olarak da ifade edilebilir.⁸¹

Bu dönem XIX. y.y.'in sonlarında başlayıp, XX. y.y.'in başlarına kadar devam eder. Çağdaşlaşma niteliğinde olan bu yeni gelişmeler Osmanlı devletini baştaki gelişim kat etmek için attığı adımlardan adeta bir taklitçiliğe götürerek amacına uygun bir sonuca ulaştıramamıştır. Tanzimat ve ıslahat fermanları ile gayri müslim tebeanın statüsü değişmiş, eğitim yaygınlaştırılarak birçok mektep açılmış ve eğitimde mektep-medrese ikiliği ortaya çıkmıştır. Meşrutiyet ilan edilmiş, yapılan savaşlarda kayıplar verilmiştir. Bununla birlikte toplumsal bir çözülme ve bunalımın yanı sıra devlet idaresinde oluşan olumsuzluklar da ciddi boyutlara ulaşmıştır.⁸²

Devletin ve milletin içinde bulunduğu bu buhranlı durumun etkisiyle toplumda oluşan ahlâkî yozlaşmanın sonucunda ahlâk ilmine önem verilmiş, devleti bu durumdan kurtarmak amacı ile ahlâk kitabı yazma ve yazdırma faaliyetleri başlamış, eğitim kurumlarının programlarında ahlâk derslerine yer verilmiş, okullar için ahlâk ders kitapları hazırlanmıştır.⁸³

Bu dönem Osmanlı ahlâk anlayışında İslam ahlâk anlayışı hâkimdir. Dönemin ahlâkçıları çoğunlukla İbn-Miskeveyh, Gazâlî ve Kınalızâde'den etkilenmiş ve çalışmalarında bu isimlerden faydalanmışlardır.⁸⁴

⁷⁸ Sunar, age., s.77

⁷⁹ Hasan Hüseyin, Bircan, *İslâm Ahlâk Felsefesine Giriş*, Çizgi Yay. Konya 2016, s.27

⁸⁰ Fatma, Ürekli, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, ss. 382-406

⁸¹ Ürekli, age., s.391

⁸² Hatice Kübra, Kanal, 'Ali Seydi Bey'in Ahlak Düşüncesi', Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010, s.3

⁸³ Hüsametdin, Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya 1996, s.13

⁸⁴ Erdem, age., s.304

4.2.1. Tanzimat Dönemi Ahlâk Eğitimi

Genel anlamıyla ahlâk, iyi olduğu düşünülen ya da belirli bir yaşam anlayışından kaynaklanan davranış kuralları bütünü; bir kimsenin iyi özelliklerini ya da kişiliğini ifade eden huy olarak tanımlanır. Diğer anlamıyla da insanların kendilerine rehber aldıkları ilkeler ya da kurallar toplamıdır.⁸⁵

Eğitim ise bireyin davranışında kendi yaşantısı yoluyla ve kasıtlı olarak istedik değişme meydana getirme süreci olarak tanımlanmaktadır. En genel anlamıyla ise insanda istenilen yönde davranış geliştirme faaliyetidir.⁸⁶

Ahlâk eğitimi ise okulda, evde toplumun her biriminde uyulması gereken davranış biçimlerini öğreten bir davranış bilimidir.⁸⁷ Ahlâk ile eğitim arasında sıkı bir ilişki vardır. Devlet ve millet için ahlâk eğitimi önemli yer tutar. Problemsiz ve mutlu bireylerden oluşan bir toplumda huzur hâkim olur. Dolayısıyla bireyin ve toplumun huzurunu sağlama hususunda ahlâk eğitimi önemli rol oynamaktadır. Bu sebeple devletler toplumlarının mutlu ve huzurlu bir hayat sürmeleri için örgün ya da yaygın eğitim yoluyla ahlâk eğitimi vermeye çalışmaktadır.⁸⁸

Bu ahlâk eğitimi bazı devletlerde dine, gelenek ve göreneklere dayandırılırken bazılarında da akla dayandırılmıştır.⁸⁹ Osmanlı Tanzimat dönemi ahlâk eğitimi ise, dinden alınan esaslara, gelenek ve görenek kurallarına, Ahlâk-ı Memduha risaleleri ve ilmihal okutulmasına dayandırılmaktadır.⁹⁰

4.2.1.1. Okullar

Tarih boyunca toplumlar eğitime önem vermişler ve ahlâklı nesiller yetiştirmek için çaba sarf etmişlerdir. Türk eğitim sistemine bakıldığında bu eğitim sisteminin en gelişmiş düzeyine Osmanlı döneminde ulaşıldığı görülmektedir. Bu sistem XIX. y.y'ın ortalarına kadar, sadece hayırsever kişilerin kurdukları vakıflar yolu ile yürütülmüştür. Çok sayıda cami, mescit, tekke, türbe, çeşme vb. yanında mektepler, medreseler ve imaretler hep bu vakıflar yoluyla kurulmuştur.⁹¹

Osmanlı imparatorluğunda çağdaş anlamda eğitim kurumlarının kurulduğu ve batı usulü eğitimin verilmeye başladığı dönem ise Tanzimat dönemidir. Tanzimat döneminde en önemli yeniliklere eğitim kademelerinin temeli olan ilköğretim kurumlarından başlanmıştır.⁹²

4.2.1.1.(1). Sıbyan Mektepleri

Sabi adı verilen beş altı yaşlarındaki kız ve erkek çocukların okutulması amacıyla açılmış olan ilköğretim kurumlarına sıbyan mektebi denilmiştir.⁹³ Bu okullara mektep, küttab, mahalle mektebi gibi isimler de verilmiştir. Mahalle mektebinin denilmesinin sebebi hemen hemen her mahallede açılmış olmasındandır.⁹⁴

⁸⁵ Ahmet, Cevizci, 'Ahlak' Felsefe Sözlüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul 1999, s.17

⁸⁶ Özcan, Demirel, Genel Öğretim Yöntemleri, Usem Yayınları, Ankara 1995, s.1

⁸⁷ Ahmet, Çağlayan, Ahlak Pusulası Ahlak ve Değerler Eğitimi, Dem Yay. İstanbul 2005, s.51

⁸⁸ Esra, Bozkurt, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Örgün Eğitim Kurumlarında Ahlâk Eğitimi", KSÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 25/2015

⁸⁹ Muhammed Ali, Yazıbaşı, "Klasik Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlâk Eğitimi ve Öğretimi", İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi, c/3 sayı.4, 2014, ss.762-780

⁹⁰ Yahya, Akyüz, Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a), Alfa Yay. İstanbul 1999, s.70

⁹¹ Ülker, Akkutay, Enderun Mektebi, G.Ü. Yay. no.38, Ankara 1984, s.15

⁹² Bekir, Buluç, "Tanzimat Döneminde İlköğretim", Çağdaş Eğitim Dergisi, 1997, s.232

⁹³ Osman, Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, Eser Matbaası, c/1-2, İstanbul 1977, s.82

⁹⁴ TDV İslam Ansiklopedisi, s.655

1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin yayımlanmasıyla bu okulların her mahalle ve köyde en az bir tane açılmasına, kız-erkek, müslim-gayr-i müslim olarak ayrı ayrı dört yıllık okullar olarak düzenlenmiş, erkekler için 7-11 kızlar için 6-10 yaşları arasında devam etme mecburiyeti getirilmiştir.⁹⁵

Tanzimat döneminde eğitimcilerin görüşleri çocuklara verilen dini eğitimin yanında milli ve çağdaş eğitimin de verilmesi yönündeydi. Bu anlayış sıbyan mekteplerinin usûl-i cedîd hareketi ile önemli değişime uğramasına neden olmuştur. Eğitim tarihimizde usûl-i cedîd; ders araç ve gereçleri konusunda yenileşme, öğretmenlerin geleneksel öğretim yöntemlerinden yeni ve etkili öğretim tekniklerini kullanması anlamına gelmektedir.⁹⁶

Bu hareket ile iki ayrı tipte okul ortaya çıkmıştır. Bu okullar yeniliklerin uygulandığı iptidai mektepler ve yeniliklerin uygulanmadığı sıbyan mektepleridir.⁹⁷

İslam dininin temel inanç ve ahlâk anlayışı ile beslenen Osmanlı-İslam Ahlâkı, toplumun her kesiminde etkisini göstermiştir.⁹⁸ Çünkü Osmanlı döneminin eğitim kurumları olan ve kökeni İslam'ın ilk zamanlarına dayanan medreselerin ve sıbyan mekteplerindeki eğitimin odağında din vardı.⁹⁹ İslam dininin kendine has bir inancı ve bu inanç üzerine kurulmuş toplumsal, siyasi ve ahlâki esasları vardır. Bu sebeple insanlar arası ilişkilerde, hukuk alanında, komşuluk ilişkilerinde dinin izlerini görmek mümkündür.¹⁰⁰

İslam'ın her yönüyle hakîm olduğu Osmanlı dönemi eğitim kurumlarında ahlâkla ilgili bir ders yer almamaktadır. Sıbyan mekteplerinin ilk ders programı özelliği taşıyan ve II. Beyazıt'ın vakfiyesinde yer alan ders programında "Mektephânedeki hafız olan, namazın kurallarını ve şartlarını bilen, en önemlisi çocuklara öğretim vermeye uygun bir kişinin çocuklara Kur'an-ı Kerim'i, namaz ile ilgili hususları öğretmesi"¹⁰¹ ifadesinde bu durum açık bir şekilde görülmektedir. Bu programda çocuklara ahlâk dersi vermekle ilgili özel bir ders bulunmadığı görülür. Çünkü öğretilen şey İslam dinidir ve İslam dininin de emir ve tavsiyeleri doğrudan güzel ahlâklı bir neslin yetişmesini amaçlamaktadır. Bu yüzden Osmanlı dönemi sıbyan mekteplerinin ders programlarında müstakil bir ahlâk dersine yer verilmediği söylenebilir¹⁰² ve bu durumun tanzimat döneminde de bu şekilde olduğu görülür.

4.2.1.1.(2). Medreseler

Eğitim öğretim tarihimiz boyunca medreselerin önemli bir yere sahip olduğunu bilmekteyiz. Sıbyan mekteplerinden daha ileri seviyede eğitimin görüldüğü bu kurumlarda ahlâk derslerine müstakil olarak yer verilmediği görülmektedir. Bunun sebebi ise ahlâk eğitiminin sosyal yaşamın içinde var olmasıyla açıklanabilir.¹⁰³

Medreselerde görülen eğitim aklî ve naklî ilimler olarak ikiye ayrılır. Naklî ilimler: Tefsir, Hadis, Fıkıh, Usul-i Fıkıh, Akâid ilmidir. Aklî ilimler ise: Kelâm,

⁹⁵ Akyüz, age., s.71

⁹⁶ Akyüz, age., s.72

⁹⁷ Akyüz, age., s.182

⁹⁸ Erdem, age., s.25

⁹⁹ Cahit Bilim, Yalçın, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)* Eskişehir Anadolu Üniv. Yay. 1988, s. 2-3

¹⁰⁰ Yurdagül, Mehmedoğlu, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi (1838-1920)*, İFAV Yay. İstanbul 2001, s.14

¹⁰¹ Osman, Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s.83

¹⁰² Yazıbaşı, age., s.764

¹⁰³ Umut, Kaya, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlak Eğitimi*, Değerler Eğitimi Merkezi Yay. İstanbul 2013

Belagât (Arap Dili ve Edebiyatı) Sarf, Nahiv, Mantık, Hey'et (Astronomi), Arap Dili ve Grameri, Coğrafya, Tarih, Hendese şeklindedir.¹⁰⁴

Tanzimat'tan önce medreselerin ders programlarında ahlâk ilmine müstakil bir ders olarak yer verilmediği görülmektedir.

4.2.1.1.(3). İptidai Mektepler

Yenileşme döneminde modern ve yeni eğitim sistemini destekleyen iptidai mektepleri açılmıştır. İptidai mekteplerinin müfredat programlarının 1892'de yapıldığı görülmektedir. Bu tarihe kadar iptidai mektepler için düzenli bir plan ve program yapılmamıştır. 1892'de iptidailerde okutulan derslerin; Elif Ba, Kur'an, Tecvid, İlmihâl, Ahlâk, Sarf-ı Osmanî, Hesap, Hüsn-i Hat olduğu görülmektedir.¹⁰⁵

İptidailer iki yıl süreli ve birbirinin devamı olan "devre-i iptidaiye, devre-i vasatiyye ve devre-i aliyye" olarak üç devreden oluşmuştur. Devre-i iptidaiyye 7-8, devre-i vasatiyye 9-10, devre-i aliye ise 11-12 yaşlarındaki çocukların eğitimini kapsamaktaydı.¹⁰⁶

Sıbyan mekteplerinin ders programında ayrıca bir ahlâk dersine yer verilmezken, İptidai mekteplerinde ahlâk ilminin müstakil bir ders olarak verildiğini görmekteyiz. İptidai mekteplerinin Sıbyan mekteplerine göre öğretim ve yöntem teknikleri açısından daha gelişmiş mektepler olduğunu söyleyebiliriz.

4.2.1.1.(4). Rüştüyeler

İlköğretimin ikinci kademesi olarak açılan Rüştüyeler hakkında 1869'da yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 18. Maddesine göre; beş yüz haneden fazla olan her kasabada birer Rüştüye mektepleri açılacaktır. Mektebin açılacağı mahallenin hepsi Hristiyan ise bir Hristiyan rüştüye, mahallenin hepsi Müslüman ise bir Müslüman rüştüye okulu açılacaktır. Eğer karışık ise iki tane ayrı ayrı okul açılacaktır. Her toplumun din dersi kendi lisanında ve din dersi programları din büyüklerinin tayin ettiği program üzerinden okutulmuştur.¹⁰⁷

Bu mekteplerin üzerinde kızlar için herhangi bir öğretim kademesi yoktu. İlk defa 1861'de İstanbul'da kızlar için bir kız rüştüyesi açılmıştır.¹⁰⁸ 1869 yılına kadar erkek rüştüyelerinde genel olarak ders programı şöyledir: Tecvit, Kur'an, Din Dersleri, Türkçe, Farsça, Arapça, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih, Malumat-ı Nafia, Hüsn-i Hat, Resim ve son sınıfta Fransızca dersidir. Kız rüştüyelerinde ise bu derslerin haricinde İdare-i Beytiyye, Ahlâk, Hıfzı's Sıhha ve El Hünerleri dersleri verilmektedir.¹⁰⁹ Dolayısıyla erkek rüştüyelerinde Ahlâk dersi ayrıca bir ders olarak okutulmazken kız rüştüyelerinde bu dersin müstakil bir ders olarak okutulduğunu görüyoruz. Bu durum, toplumda ahlâk eğitiminin rolünün kadınlar üzerinde büyük bir etkiye sahip olduğunu gösteriyor diyebiliriz.

4.2.1.1.(5). İdadi Mektepler

Ortaöğretimin bir kademesi olan ve 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile Müslüman ve Hristiyan Osmanlı halkını birbirleriyle kaynaştırmak ve

¹⁰⁴Kenan, Yakuboğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, Gök kubbe Yay. İstanbul 2006, s.79

¹⁰⁵Yahya, Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Yay. Ankara 1989, s.251

¹⁰⁶Halil, AYTEKİN, *İttihat Ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi*, G.Ü. Yayınları, no.20, Ankara 1991, s.48-58

¹⁰⁷Hasan Ali, Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, MEB. Yay. İstanbul 1991, s.93

¹⁰⁸Enver Ziya, Karal, *Osmanlı Tarihi (1861-1876)*, s.202

¹⁰⁹Gülsüm, Pehlivan Ağırakça, *Mekteplerde Ahlâk Eğitim Ve Öğretimi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2013, s.92

ortak bir kültürle yetiştirmek amacıyla idadi mekteplerinin açılma kararı verilmiştir. Bu mekteplerin öğretim süresi 3 yıl olacak ve sancak merkezlerinde bulunacak ve böylelikle 4 yıllık rüştiyelerle birlikte toplam 7 yıl ile tamamlanacaktır.¹¹⁰

İdadi mektepleri uzun bir süre devletin malî ve iktisadî sıkıntılarından dolayı açılmamış sadece kağıt üzerinde kalmıştır. Daha sonra 1873’de İstanbul’da Dârülmârif’in yerinde ilk mülkî idadi mektebi, 2 yıl sonra da Mora Yenişehir’de ilk idadi mektebi açılmıştır. Tanzimat devri sonlarına doğru memleket dahilinde yalnızca toplamda 8 idadi mektebi açılmıştır.¹¹¹

Bu mekteplerin öğretim programlarına bakıldığında Din Bilgisi ve Ahlak derslerinin olduğu görülmektedir. Ders programları: Türkçe, Arapça, Fransızca, Hesap, Cebir, Geometri, Coğrafya, Farsça, Hitabet, Tarih, Kimya, Sağlık Bilgisi, Felsefe, Din Bilgisi ve Ahlak dersleri şeklindedir.¹¹²

4.2.1.1.(6). Sultanî Mektepleri

Maarif Nezaretinin kuruluşundan sonra yüksekokullara öğrenci hazırlamak için rüştiyelerin yeterli gelmediği görülmüş, batı ülkelerinin yapısı ve düzeyinde bir öğretim kademesinin gerekliliği söz konusu olmuştur.¹¹³

1868 yılında İstanbul’da Galatasaray Sultanisi adında lise açılmıştır. Okulun eğitim dili Fransızca’dır. Ortaöğretimin üst basamağını teşkil edecek olan bu okullarda öğretim altı sene olacaktır. Kısım-ı Adi adını taşıyan ilk üç yılında idadi dersleri okutulup Kısım-ı Alî denilen son üç yılında ise Edebiyat ve müsbet ilimler okutulacaktır. Okulda verilen derslerin listesi şöyledir;

Edebiyat Sınıfı: Türkçe Fenn-i Kitabet ve İnşa, Arâbî ve Farisî’den edebiyata müteallik müellifat, Maani, Fransızca, İlm-i Senet-i Milel, Hukuk-i Milel, Tarih.

Ulum Sınıfı: Hendese-i Resmiye, Menazır, Cebir ve Cebrin Hendese’ye tatbiki, Müsellesat-i Müsteviye ve Küreviye, Heyet, Hikmet-i Tabiyye ve Kimyanın muhtasar suretle sanayi ve ziraata tatbiki, İlm-i Mevalid, Fenn-i tahkik-i Arazi.¹¹⁴

Mekteb-i Sultaninin öğrenim süreleri 3 yıl olan ibtidai ve tali sınıflarında ayrıca bir ahlâk dersine yer verilmemesine rağmen yine öğrenim süresi 3 yıl olan alî sınıfların 1. Sınıfında ilm-i Ahlâk, 2. Sınıfında Ahlâk ve Mantık derslerinin programda yer aldığı görülmektedir.¹¹⁵

İlk Nizamnamede programlarda “Ahlâk ve Âdâb” dersi olarak verilirken sonraki programlarda bu dersler “İlm-i Ahlâk”, “Ahlâk ve Mantık”, “Malumat-ı Medeniye” isimlerinde okutulmuştur. Sonuç olarak farklı dönem ve tarihlerde isim değişikliğine uğramış olsa da Sultanilerin ders programlarında Ahlâk derslerine yer verildiği görülmektedir.¹¹⁶

4.2.1.1.(7). Dârülfünun

Modern eğitim sisteminin son basamağını oluşturan Darülfünun 1870’de açılmıştır. Fakat öğretim kadrosu ve ders kitaplarının eksikliği, yükseköğrenim düzeyinde yeterli sayıda öğrenci olmamasından dolayı iki yıl sonra kapanmıştır. Uzun hazırlıklar sonunda 1900’de ilk modern üniversite sayılan Darülfünun resmen

¹¹⁰ Akyüz, age., s.166

¹¹¹ Cahit Bilim, Yalçın, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)*, Eskişehir 1984, s.35

¹¹² Akkutay, age., s.21

¹¹³ Akyüz, age., s.167

¹¹⁴ Akyüz, age., s.167

¹¹⁵ Ağırakça, age., s.140-145

¹¹⁶ Ağırakça, age., s.140-145

açılmıştır.¹¹⁷ İlk önce Edebiyat, Fen ve Din bilimleri olmak üzere üç fakülte şeklinde düzenlenen Darülfünuna 2. Meşrutiyetten sonra Hukuk Fakültesi, Diş ve Eczacılık Bölümleriyle Tıp Fakültesi de katılmıştır.

Darülfünunda Hikmet ve Edebiyat şubesinde dersin İlm-i Ahlâk adıyla okutulduğu görülürken diğer şubelerde ahlâk dersi görülmemektedir. Bundan da ahlâk derslerine Hikmet ve Edebiyat şubesi dışında diğer şubelerde yer verilmediği anlaşılmaktadır.¹¹⁸

4.2.1.2. Toplum

Osmanlı toplumunda ilk sosyal ve ahlâkî bozulmanın idare sınıfından, yani devlet adamları ve askerlerde başladığı görülür. Devletin yöneticisi ve memurunda bozulmalar olduğunda halkın da bundan etkilenmesi kaçınılmaz bir durumdur. Özellikle gençler bütün vakitlerini oyunda, alışverişte, içki sefahatlerinde, kahve köşelerinde geçiriyorlardı. Ve bütün bunlar modernlik adı altında yapılıyordu.¹¹⁹

Tanzimat dönemi yenileşme sürecinde modernleşme çabaları içerisinde olan toplumda Osmanlı'nın yüksek bürokratları lüks hayat yaşamaya başlamışlardır. Evlerde, konaklarda kullanılan eşyalar tamamen batı tarzında düzenlenmiştir. Batı yaşam tarzını örnek alan zenginler ve aydınlar zaman içerisinde "alafrangalaşma" teriminin oluşmasına zemin hazırlamışlardır.¹²⁰

Tanzimat dönemi toplumda Avrupa yaşam tarzını benimsemek, aşırı lükse ve israfa neden olur. Osmanlı'nın malî sıkıntısı ve bunun sonucunda zor şartlarla alınan dış borçların büyük kısmının lüks yaşam için harcanması devleti adeta bir yıkıma götürür.¹²¹

Bu dönemde toplumun bozulma sebepleri arasında siyasi istikrarsızlıklar, ilmiye sınıfının bozulması, Avrupa'nın yapısının değişmesi, Fransız ihtilaliyle gelen "hürriyet", "eşitlik", "kardeşlik" gibi kavramların toplum üzerinde etkileri, sosyalizm, pozitivizm, masonluk gibi fikirlerin aydınları etkisi altına alması gösterilebilir.¹²²

Garblılaştırma düşüncesinin hâkim olduğu XX. Yüzyıl Osmanlı toplumu için bu tam bir yıkım olmuştur. Bu çağda, sosyal ahlâkın bozulması toplumda derin yaralar bırakmıştır. 1914-1918 1.dünya savaşı yıllarında 10 yıl kadar süren yokluk ve kıtlığa maruz kalan toplumun maddî ve manevî tüm varlığı çökmüştü. Savaşın getirdiği ağır yük ve bunalım Osmanlılarda toplumun ilmî, iktisadî, sosyal ve ahlâkî yönünü yıkmış, Osmanlı toplumuna her çeşit kötülük dokunmuştu.¹²³

¹¹⁷ Ahmet, Cihan, *Osmanlı'da Eğitim*, 3F Yay. İstanbul 2007, s. 97

¹¹⁸ Hasan Ali, Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu Ve Gelişimi*, s.104

¹¹⁹ Erdem, age., s. 46

¹²⁰ Karabulut, Mustafa, "Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı'nın Yenileşme Sürecine Bir Bakış", *Türk Dünya Araştırmaları Vakfı*, Sayı: 187, Ağustos 2010, ss. 125-138

¹²¹ Abdullah Saydam, *Yenileşme Dönemi'nde Osmanlı Toplumunu, Genel Türk Tarihi*, Yeni Türkiye Yay. c/7, Ankara 2002, s.531

¹²² Erdem, age., s.44

¹²³ Erdem, age., s.45

5. AHMET RIFAT EFENDİ’NİN AHLÂK ANLAYIŞI

İslam düşünce geleneğinde özellikle Gazâlî ile birlikte metafiziğin içinde yer aldığı felsefenin teorik boyutu üzerinde gerilemeler söz konusu olsa da, ahlâkın da içinde yer aldığı felsefenin pratik boyutu üzerindeki çalışmalar büyük ölçüde mevcudiyetini muhafaza edecektir. Bir başka ifadeyle, gelişen zaman içerisinde nazari hikmet güç kaybına maruz kalsa da, ameli hikmet insan, aile ve toplum hayatında yaşamaya devam etmektedir. Şüphesiz bunda İslâm dininin, teorik, ilmi boyutu da güçlü olsa bile, pratik veya ameli karakterinin daha baskın olmasının önemli bir rolü olduğunu söyleyebiliriz. Bu nedenle olsa gerek, İslâm düşünce geleneğinde gerek felsefi, gerekse dinî ilimlerle meşgul olan pek çok filozof, kelamcı, muhaddis veya normal ilim erbabının ahlaka dair bir kitap, risale, şerh veya haşiye türü eser kaleme aldığı söylenebilir. Bu tür eserler; bir yandan yazarın bizzatı kendisi, bir diğer yandan da yaşadığı dönemin ahlak anlayışını yansıtan eserler olmaktadır. Sözü ettiğimiz bu âlimlerden bir tanesi de son dönem, Osmanlı âlimlerinden Ahmet Rıfat Efendi'dir. O da, öncekiler gibi, yaşadığı dönemine hakim olan ahlak anlayışları üzerinde çalışmalar yaparak, bununla ilgili görüşlerini somutlaştıran eserler kaleme alacaktır. Yazmış olduğu Tasvir-i Ahlâk veya Bergüzar-ı Ahlâk isimli eserleri buna örnek gösterilebilir. Müellifin yaşadığı dönemde ders kitabı olarak da okutulan örneğin birinci eser, ahlâkî kavramlar üzerine yoğunlaşan bir sözlük eser hüviyetindeyken, diğeri ise, kendi ifadesiyle Kınalızâde'nin Ahlâk-ı Alâî isimli eserine bir "bergüzâr", yani bir hediye/armağan mesabesinde.

Ahmet Rıfat Efendi'nin döneminde yazılan ahlâk kitaplarında nazari ve ameli ahlâk ayrımının yapıldığını görebiliriz. Ancak Ahmet Rıfat Efendi'nin eserinde konuları bu şekilde bir sınıflandırma yoktur. Onun, konu başlıklarını direkt olarak bir anlatım tarzı uyguladığını söylemek mümkündür. Eserindeki konular ve bunların sınıflandırma şekli Eflatun ve Aristo'ya kadar dayanır. Bu bağlamda geleneksel ahlâk anlayışı olarak tekrar niteliğinde bir değerlendirme söz konusudur diyebiliriz.

5.1. Ahlâk İlminin Teorik Çerçevesi

5.1.1. Nefs ve Güçleri

İslam ahlâk felsefesinde ahlâk nefse dayanır ve onun eğitimiyle ortaya çıkar. Yani ahlâk bir yönüyle nefis demektir. İnsanın ahlâkî davranışlar kazanıp kâmil insan olma mertebesine ulaşması, nefis ve ondan sadır olan güçlerin eğitim veya terbiyesiyle mümkün olmaktadır. Zira insan nefsi terbiye edilmediği zaman iyi, güzel ve doğru davranışları elde edip hakiki mutluluğa ulaşmamız mümkün değildir. Bu sebeple ahlâk, öncelikle insanı tanımayla (marifetün'-nefs) insan nefsinin güçlerinin ve fiillerinin tam olarak tespitiyle ilişkilendirilmektedir. Dolayısıyla evvela nefis kavramının incelenmesi gerekmektedir.¹²⁴

5.1.1.1. Nefs

Kelime olarak nefis, ruh, özün bir parçası, canlılık, hareket ettiren ilke anlamlarına gelmektedir. Terim olarak ise kendisinde bulunduğu şeye hayat, his, hareket ve irade veren latif bir cevher olarak ifade edilir.¹²⁵

¹²⁴ Aygün, Akyol "İslam Ahlâk Felsefesinde Değerler Eğitimi 'İbn Miskeveyh Merkezli Bir Okuma'", *Muhafazakâr Düşünce*, Sayı:36, 2013, s.44 ;Hasan Hüseyin Bircan, *İslam Ahlâk Felsefesine Giriş*, s.37

¹²⁵ Süleyman, Uludağ, 'Nefs', TDV İslam Ansiklopedisi, c/32, 2006

İslam Felsefe geleneğinde insan, nefis ve bedenden oluşan bir varlıktır. İnsanın kendisinde ilahi bir cevher taşıdığı Kur’an’da da belirtilir(Hicr, 15/29;Secde 32/9). Bu nedenle insanın bireysel ve toplumsal mutluluğu elde etmesi ilahi bir cevher olarak kabul edilen nefsin yetkinliği ile alakalıdır. İnsanın sağlıklı bir kişi olarak toplum içinde varlığını sürdürebilmesi ahlâkının olgunlaşması için nefsin mutedil bir seviyeye ulaşması gerekir. İnsanın varlığını bilip bir bütün olarak değerlendirmesi sonucunda ortaya çıkan nefis ve beden uyumu kişinin bireysel ve toplumsal uyumunu kazanmasına da neden olacaktır. Bunların temelini de nefsin anlaşılması oluşturmaktadır.¹²⁶

Kınalızâde nefsi cisim ve cismani olmayan basit bir cevher olarak tanımlar. Nefsin bizzat kendisini idrak ettiğini ve idrak ettiğini de idrak ettiğini, kendini idrak etmek için bir aracıya ihtiyacı olmadığını fakat kendi dışındaki objeleri alet ve organlarla algıladığını ve duyularla hissedilen bir varlık olmadığını belirtir.¹²⁷

Kınalızâde insanî nefsin bölümlerinden bahsederek bu konu hakkında daha fazla bilgi vermeye çalışır. Eflatuncu gelenekten İslam düşünürlerine geçen genel anlayışa uygun bir şekilde o da nefsi üç şekilde ele alır. Bu üç nefis şunlardır:¹²⁸

- Bitkisel Nefs (Nefs-i Nebâtî)
- Hayvani Nefs (Nefs-i Hayvanî)
- İnsanî Nefs (Nefs-i İnsanî)

Beslenme ve büyümeye gerek duyan cisimler bitkisel nefse dayanırlar. Bitki, hayvan ve insanın beslenmeden varlıklarını devam ettirebilmeleri mümkün olmadığı için bitkisel nefis büyüyen cismin türe ait suretidir. İnsan ve hayvanda düşünen (nâtık) ve düşünmeyen (gayr-ı nâtık) bir nefis vardır. Bitki gibi büyüme özelliği olan ve hayvan olmayan cisimlerde ise bu anlamda bir nefis yoktur. İnsanî nefis ise insana has olup hayvan ve bitkide bulunmayan akletmek, konuşmak, gülmek gibi özelliklerle diğer nefislerden ayrılır. Kınalızâde bu nefislerin her birinin ayrı ayrı güçleri olduğunu ve bu güçlerin birçok fiillere sebep teşkil ettiğini belirtir. Bu güçler hakkındaki açıklamaları tabiat ve tıp ilmiyle meşgul olmayanların tam anlamıyla anlayamayacaklarını düşünmesi sebebiyle bu konuyu daha ayrıntılı şekilde işler.¹²⁹ İnsani nefsin güçlerine dayandığı erdemleri yaptığı iki ayrı nefis taksimi üzerinden iki ayrı bölüm halinde inceler. Müellifimiz Ahmet Rifat da eserinde bu bölümdeki nefsin güçlerini işlemiştir.

5.1.1.2. Nefsin güçleri

Ahmet Rifat, filozoflarca nefis-i natika, dinen ruh anlamına gelen nefsi, şu şekilde yorumlamaktadır:“ *İnsan ruhu basit bir cevher olup cisim ve cismani değildir. Bizzat makûlâtı idrak eder, duyguların hâkim olduğu bedende aletler ve kendine has kuvvetlerle yönetici olur, tedbir ve tasarruf eder.*”¹³⁰ Burada Ahmet Rifat, nefsi ruhi bir cevher olarak tanımlar ve bedenün tüm hissiyatlarını adeta bir müdebbir gibi tedbir eden ve yöneten bir yöneticiye benzetir.

İnsan nefsi bir başka açıdan üç kuvveye ayrılır. Bunları Ahmet Rifat şu şekilde açıklar;

- İdrakin başlangıcı ve kaynağı olan “kuvve-i ilmiyye = ilm-i kuvvet”

¹²⁶ Akyol, age., s.44

¹²⁷ Kınalızâde, Ali, *Ahlâk-ı Alâi*, Tercüman 1001 Temel Eser/30, Haz. Hüseyin Algül, s.47-51

¹²⁸ Kınalızâde, Ali, age., s.53

¹²⁹ Ayşe Sıdika, Oktay, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâi*, İz Yay. İstanbul 2015, s.172

¹³⁰ Ahmet Rifat, *Tasvir-i Ahlâk*, Tercüman 1001 Temel Eser/62 Haz. Hüseyin Algül

- Zararları defetmenin kaynağı olan “ kuvve-i gadabiyye = gazap kuvveti”
- Menfaatleri elde etmenin kaynağı olan “kuvve-i şeheviyye = şehvet kuvveti”

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Ahmet Rıfat insanın hayatının devamı için önemli üç kuvvenin ifrat, tefrit ve itidal noktasındaki fazilet ve rezilet cihetlerini tablo şeklinde sıralamıştır. Şimdi bu kuvveleri tek tek inceleyelim.

5.2.1.2.(1). Düşünce Gücü (Kuvve-i Mümeyyize)

Ahmet Rıfat düşünce gücünün fazilet cihetinin hikmet olduğunu belirtir ve buna sahip olan insanın güzel ahlaka ve adalete de sahip olduğunu vurgular. Dört büyük faziletten kitabının girişinde bahsederken bunlara sahip olmak için nefsin itidal noktasında hareket edip ifrat ve tefritten kaçınması gerektiğini vurgular. Ancak bu durumda hikmet, şecaat, iffet ve adalet sahibi olabileceğini belirtir. Bu faziletlere sahip olan kişinin üstün, güzel bir ahlâka ve hem dünya hem de ahirette yüksek bir dereceye sahip olacağını vurgular.¹³¹

Ahmet Rıfat hikmet faziletinin yedi şubesinden söz eder ki bu da Kınalızâde’nin sınıflandırmasıyla aynıdır. Kınalızâde bunların altında olan faziletlerin çok fazla olduğundan söz eder ve bu noktada selefın görüşlerine uygun olanı almış ve sıralamıştır.¹³² Müellifimizin de bu noktada tekrara düştüğünü kendisinden fazla bir şey katmadığını söyleyebiliriz.

Hikmet’in yedi şubesi şu şekilde sıralanmıştır:

1. *Zekâ* : Zekâ vasıtasıyla elde edilen ön bilgilerden sonuca daha çabuk ulaşılır.
2. *Çabuk anlama (Sür’at-i Fehm)* : Hızlı bir şekilde lüzumlu kılınan şeye ulaştıran bir melekedir.
3. *Zihin açıklığı (Safây-ı Zihn)* : Onunla nefis zahmetsiz bir şekilde isteklere ulaşır.
4. *Kolay öğrenme (Suhûlet-i Teallüm)* : Bu melekeyle nefse çabukluk hasıl olur. Hatıra gelen çeşitli hususlar, bunun işlevine mani olamayıp, genel olarak istenilen cihete yönelip elde eder.
5. *Doğru düşünme (Hüsn-ü Taakkül)* : Bir meleke ile nefis isteklerini elde etmek ve aramakta sınırlarını ve miktarını korur, riayet eder.
6. *Ezberleme (Tahaffuz)* : Nefs, düşünüp elde ettiği aklî ve değişken suretleri bu melekeyle gerektiği gibi hıfz eyler.
7. *Hatırlama (Tezekkür)* : Nefs onunla hıfzettiği nesnelere ne zaman isterse hatırlar.¹³³

İnsanı hayvanlardan ayırıp insan yapan ve ona meleklik özelliği kazandıran güç, kuvve-i mümeyyize yani düşünme gücüdür. Çünkü diğer iki güç olan öfke gücü ve şehvet gücü hayvanlarda da vardır. Hayvanların yemesi, içmesi vb. bütün özellikleri doğaldır, yaradılışlarında vardır. Bunlar için herhangi bir gayret göstermezler. Ama insanların bu ihtiyaçlarını karşılamaları için aklını kullanması gerekir. Ayrıca insan bu güçle fitrî olarak elinde bulunan birtakım özelliklerini değerlendirmesiyle yüksek seviyelere, yetkinlik ve mutluluğa ulaşabilir. Eğer insan akıl ve fikri ile güzel olanı tercih ederse insanlık noktasında Allah’a ulaşan basamakları tek tek çıkararak yükselir. İşte bu tercihleriyle hem esfeli safiline inebilecek hem de alay-ı illiyyine çıkabilecek bir özellikte olur. O halde düşünme gücünün insanı diğer varlıklardan üstün kılan ve ayıran tek güç olduğunu söyleyebiliriz.

¹³¹ Ahmet Rıfat, *Bergüzâr-ı Ahlâk*, Matbaa-i Amire, 1315, s.4

¹³² Kınalızâde Ali, age., s.96

¹³³ Ahmet Rıfat, age., s.4

Gelelim düşünce gücünün rezilet cihetine. Bu kuvvenin ifrat durumundaki cerbeze (kurnazlık ve hilekârlık) akıl kuvvetinin hile ve desiselere, layık olmayan yerlere ve uygun olmayan işlere kullanılmasıdır. Ahmet Rifat, cerbezinin yaşadıkları zamanda işgüzarlık anlamına geldiğini ve bundan dolayı rezilet olarak görülmediğini belirtir.¹³⁴

Bu kuvvenin tefriti ise ahmaklık (belâdet) ki bu dahi bir rezilettir. Çünkü belâdet akıl kuvvetinin uygulama ve işlevde kullanılmaması sebebiyle hakikatleri anlama görevini yapamaması durumunda verilen isimdir. Dolayısıyla bu durumda hakiki bilgiyi elde etme ve iyiyi kötüden ayırma yeteneği mümkün olmaz.

5.2.1.2.(2). Öfke Gücü (Kuvve-i Gazabiyye)

İnsan nefsinde bulunan bir diğer kuvve öfke gücü olan kuvve-i gazabiyyedir. Öfke gücünü Ahmet Rifat, dışarıdan gelecek tehlikeleri yok etmek için Allah tarafından kullarına ihsan buyurulmuş bir kuvvet olarak açıklar. Bir kişi akıl ve hikmetin gerektirdiği üzere yumuşaklık gereken yerde yumuşaklık, şiddet gerekli olan yerde şiddet gösterirse övülen bir davranışa sahip olur. Eğer bunun zıddı olan ifrat ve tefrit olacak davranışlarda bulunursa kötü ve çirkin durumlara düşer. Nitekim gazabın ifrat derecesine varması kadar akli giderici bir afet daha yoktur. Çünkü bu hal en lâtif varlığı bile duygu ve ayırt etme gücünden soyunmuş hunhar bir hayvana çevirebilir.¹³⁵

Öfke gücünün fazilet cihetine şecaat (cesaret)tir. Buna sahip olan zat güzel ahlâk ve adalet sahibi olur. Bu fazilet on bir çeşittir. Bunlar şu şekildedir:

1. *Olgun Nefs (Kir-i Nefs)* : Zenginlik ve fakirlik, kolaylık ve zorluk, övülmek veya yerilmek ve hiçbir zorluğun onun gayretine eksiklik getirmeyen bir fazilettir.
2. *Hadiseleri Göğüsleme (Necdet)* : Bu fazilet sayesinde kişi, kendisine dehşet veren her türlü korku ve endişe verici hallerde sabır ve sebat gösterir. Korkuya ve üzüntüye düşmez.
3. *Yüksek Gayret (Uluvv-i Himmet)* : Cesaret sahibi olan zat, bu dünyanın yüksek makam ile aldatıcı fayda ve geçici üzüntülerinden müteessir olmaz. Her yerde takdire layık görülür.
4. *Azim (Sebat)* : Şecaat sahibi olan kişi, kemale götüren bilgi ve davranışlara sahip olabilmek için azim ve gayretle her güçlüğü tahammül eder.
5. *Yumuşak Huyluluk (Hilm)* : Şecaat sahibi olan zat emin ve mutmain bir kalple hiçbir şey için üzülmez ve faydasız yere öfke göstermez.
6. *Ölçülü Olmak (Sükûn)* : Husumet ve muharebelerde İslam şeriatının çizdiği yolda, millet ve dini gayretle himaye etmek.
7. *Kendini İyiliğe ve Hayra Adamak (Şahâmet)* : Şerefli işleri ve yüce mertebeleri kazanmak için nefsin iyilikle anılmaya ve bol ecir kazanmaya muvaffak olmasıdır.
8. *Güçlüklere Karşı Sabır Göstermek (Tahammül)* : Nefsin, faziletleri elde etmesi ve övülmüş hasletleri kazanması için bütün azalarını bu yolda sarf etmesidir.
9. *Alçakgönüllülük (Tevazu)* : Nefsin mevki, makam ve malca kendinden aşağıda olan kimselere karşı kendisini üstün görmemesidir. Çünkü insanın kendisinde her ne fazilet, her ne türlü üstünlük varsa Hakk'ın vergisidir.
10. *Fedakârlık (Hamîyyet)* : Dini ve milli gayeleri kutsal bilip, nefsin haysiyetini korumak hususunda gayretli davranmaktır.

¹³⁴ Ahmet Rifat, age., s.5

¹³⁵ Ahmet Rifat, age., s.88

11. *İnsanlık (Rikkat)* : Bir kimsenin elem ve ızdırabını gördüğünde kendi efal ve efkârına halel gelmemek şartıyla müteessir olup gücü nisbetinde yardım eder.¹³⁶

Öfke Gücünün ifratı saldırganlık (tehevvür) dür. Saldırganlık akıl sahibi insanların uygun görmediği işlere atılıp, kendisine emanet olarak verilen bedenine boş yere zarar vermektir. Yani bu öfke duygusunun diğer duygularda da olduğu gibi itidal olanı hayırlıdır. Fazlası ya da azı insan için faydalı değildir. Tefrit ciheti ise korkaklık (cübün)dür. İnsanın korkmaması gereken yerde bile lüzumsuz bir korku ve telaş etmesidir ki bu da yine saldırganlık gibi rezilettir.

5.2.1.2.(3). Şehvet Gücü (Kuvve-i Şehevaniye)

İnsan nefsinde bulunan diğer kuvve şehvet gücü olan kuvve-i shehevaniyedir. Bu güç nefsin bedeni arzuları, beslenme, yeme, içme, cinsi ilişkiler ve her türlü zevk verici şeyleri isteme gücüdür. Ahmet Rıfat, şehvet gücünü şöyle tarif eder: “şehvet, şiddetli ve sabit bir meyil ve istekten ibarettir.” Bu bağlamda bu isteğin kötü olduğunun düşünülmemesinin, Allah’ın bunu insanlara vermesinin bir nedeninin olduğunu vurgular. İnsan ve hayvan bekasını bu sayede korur, eğer bu güç olmasaydı karşılıklı ilişkiler yok olur nesiller kesilirdi. Şehvet, insanın ve toplumun düzenini bozmadığı durumda Allah’ın kullarına bir ihsan ve lütufu anlamına gelir. Fakat genel terbiyeyi bozması ve akla uygun hareket etmeyip isyan etmesi durumunda çirkin ve ilahi ahlâk esasları çerçevesinde günahkâr bir kişi sayılır.¹³⁷ Ahmet Rıfat’ın bu görüşleri bağlamında bu şehvet gücünün, diğer güçlerde de olduğu gibi itidal boyutunun fazilet, ifrat ve tefrit boyutunun ise rezilet oluşturacağı durumu anlaşılır.

Bu kuvvenin fazilet ciheti iffettir. Bu fazilete sahip olan zat güzel ahlâk ve adalet sahibi olur. Bu faziletin on iki yönü bulunur ve bunlar şu şekildedir:

1. *Hicap-Utanma (Haya)* : İffetli olan kişi, edebe zıt olan bir olay meydana geldiğinde nefsi bundan müteessir olur ve ızdırap duyar. İşte bu hayadır.
2. *Nezakat-Yumuşaklık (Rıfk)* : Bu fazilete sahip olan kişi yumuşak huylu, nezaket sahibi ve güler yüzlüdür. Kişi bu fazilet sayesinde zor görünen işlerin dahi üstesinden kolaylıkla gelir. Bu faziletin zıddı sertliktir. Sert, kaba ve katı yürekli insanlar da en kolay işleri bile bu özellikleriyle çıkmaza sürerek başaramayabilirler.
3. *Güzel Ahlâklılık (Hüsn-ü Hadi)* : Nefsin güzel ahlâk ile kendini süslemeye rağbet göstermesi demektir. Nitekim güzel ahlâkın insan için ne kadar faydalı ve lüzumlu olduğu açıktır.
4. *Geçimli Olmak (Müsalemet)* : Nefsin bir anlaşmazlıkta uyuşmayı seçerek herkesle sulh ve salah üzere olması demektir. Kişi bunun sayesinde emniyet ve huzur içinde olur, mutlu bir hayat yaşar.
5. *Arzuları Dizginlemek (Deat)* : Nefsin, şehvetin hareket zamanında bile iradesini koruyarak onu teskin etmede muvaffak olma durumudur ki bu fazilete sahip olan insan mutlak hayırdadır.
6. *Sabır (Kötülüğe ve Belalara Tahammül)* : Nefsin arzularına meyiletmeyip faydasız şeylere karşı müdafaa etme durumudur. Gerçek sabır, haksızlıkları yenmek için müadele yolunda, cehaleti yenmek için ilim yolunda ve ahlâksızlığı yenmek için edep yolunda karşımıza çıkan zorluklara tahammül etmektir.
7. *Nimetlere Şükretmek (Kanaat)* : Nefsin, yeme içme ve giyinme gibi ihtiyaçlarını zaruret noktasında yapmakla yetinmesi ve tamaa düşmemesi durumudur. Gerçek

¹³⁶ Ahmet Rıfat, age., s.3,4; Kınalızâde Ali, age., s.98,99

¹³⁷ Ahmet Rıfat, age., s.308-309

kanaat insanın meşru yollarda kazandığına razı olup, başkalarının kısmetine göz dikmemek, elindekini de israf edip savurmamaktır. İşte bu tür kanaat insanı aziz eder. Bunun zıddı olan israf ise insanı zelil eder, alçaltır.

8. *Vakar* : Nefsin isteklerini elde etme yolunda kararlı olduğu zaman acele etmeden çalışmaktır. Ağırbaşlılıkla temkinli davranmaktır.
9. *Samimi Kulluk (Ver'a)*: Allah'ın razı olduğu güzel amellere tutunmak ve bunlara devam etmektir. Bu yolda azmini kaybetmemek ve tembel olmamaktır.
10. *Disiplinli Olmak (İntizam)* : Nefsin faydalı davranışlarda uygun bir tedbir ve tertip üzere bulunmasıdır. Nitekim kişinin kendisine, çevresine ve topluma faydalı olabilmesi için her alanda düzenli olması gerekir.
11. *Hürriyet (Meşru Serbest Hareket)*: Nefsin mal ve mülkünü iyi yollara sarfetmeye kadir olup kötü yollarda harcamaktan kaçınmasıdır. Buna güç yetiren insan hürriyete sahiptir.¹³⁸
12. *Cömertlik (Sehâvet)* : Layık ve gerekli olan miktarı uygun bir yere sarf etmekte nefsin zahmet çekmesi cömertliktir. Cömertlik öyle bir fazilettir ki ona sahip olan kimselerin itibarı yücedir. Ahmet Rıfat, cömertlik, insanın sahip olduğu şeyleri Allah'ın emirleri doğrultusunda çevresine severek ve isteyerek vermesidir der. Gerçek cömertliğin kendisine ihtiyaç istenilmeden önce ihtiyacı veren olduğuna dikkat çeker. Yoksa ihtiyaç istenildikten sonra vermek cömertlik değildir. Cömertliğin sadece mal ile yapılmadığını da vurgulayan Ahmet Rıfat, şahsi bir amaç güdülmeksizin bedenle ve akılla yapılan her çeşit yardımın da cömertlik olduğunu söyler. Cömertliği bir övünç sebebi olarak kullanmanın sakıncasından bahsedilir ki insan bu noktada cömertlik gibi bir fazileti elde etmek yerine kendisini değersizliğe gömer. Şunu bilmek gerekir ki; minnetin sezildiği in'am sofrasında hiçbir zaman sahibinin gönlü tok olmaz ve böyle bir ikram Allah nazarında değerli olmaz.¹³⁹ Cömertlikte sekiz çeşit fazilet vardır. Bunlar şu şekildedir:
 - 1 Çok Cömertlik (Kerem): Değerli ve kıymetli şeyleri nefis hoşnutluğu ile vermektir ki, bu özellik fitraten yüksek yaratılıştaki kişilere has bir meziyettir.
 - 2 Başkasını Kendisine Tercih Etmek (İsâr) : Kendisi muhtaç iken başkasının ihtiyacını görüp ona harcamak kendisinin de sabır ve tahammül göstermesidir. Bu çok büyük bir fazilettir.
 - 3 Bağışlama (Afv) : Cezalandırmaya ve intikam almaya gücü varken bunu terk etmektir. Bunun zıddı intikamdır. Dinimizce övülen affetmektir.
 - 4 İleri İnsanlık (Mürüvvet) : Ahmet Rıfat'ın bu fazilet için tanımı şu şekildedir. “ *Kötülüklerden arınmış ruhların taşıdığı ve değerli huy sahiplerinin içine aldığı seçkin bir haslettir ki üzerine borç olmadığı halde bir hizmeti yerine getirmeye ya da başkalarına menfaat ulaştırmayı kendilerine borç saymaya kişiyi teşvik eder.*” Toplum düzenini sağlayan ilkeler ve din de insanlara bu güzel hasleti tavsiye eder.¹⁴⁰ Muhtaç ve zor durumda olan kişilere el açmak, yardım etmek insanı büyük bir mutluluğa ve vicdani bir huzura kavuşturur ki bu da insanı saadete götüren bir yoldur.
 - 5 Yardım Eli Uzatmak (Neyl): Dost ve ahababların ihtiyaçlarına karşı yardımcı olmak ve onları gözetmek anlamına gelir.
 - 6 Yakınlarına Yardım (Muvâsât): Sadık dostlarını, akrabasını ve kardeşlerini gözetmek, onlara yardımda bulunmaktır.

¹³⁸ Ahmet Rıfat, age., s.5-6

¹³⁹ Ahmet Rıfat, age., s.267-268

¹⁴⁰ Ahmet Rıfat, age., s.221

- 7 Cömertlikle Fedakârlık (Semahat): Harcanması gerekli olmayan ve vacip olmayan şeyleri, gönül rızasıyla bezletmektir.
- 8 Kendi Malını Başkasının Faydasına Terketmek (Müsamahat) : Gerekli olmayan şeyleri başkalarının faydalanması için kendi isteğiyle terk etmektir.

Şimdi şehvet kuvvetinin reziletine geelim. Bu kuvvenin ifrat ciheti fücurdur. Fücur, hak yoldan ayrılmak demektir ki, çirkin huyların en iğrenci ve kötü ahlâkın temelidir diyebiliriz. Çünkü yasaklanmış olan çirkin huylar ve rezil işler fücurdan meydana gelir. Bu kuvvenin tefrit yönü olan humud dahi bir rezilettir. Çünkü humud, bir engel olmadığı halde bekârlığı seçip nefsi esir etmektir. Bu huy Allah’ın muradına zıttır ve insan toplulukları arasında çirkin huyların en zararlılarından; neslin kesilmesine sebep olur.¹⁴¹

Ahmet Rıfat’ın işlemiş olduğu nefsin bu üç kuvvesinin itidal, ifrat ve tefrit noktasında oluşabilecek durumları ve alt erdemler hakkında verdiği bilgilerde eserine kaynak teşkil eden Kınalızâde’nin Ahlâk-ı Alâi’siyle benzerlik arz ettiği görülmektedir.

Ahmet Rıfat, bu üç kuvvenin fazilet ve rezilet durumlarını açıkladıktan sonra adâlet kavramını müstakil bir konu olarak ele alır. Şecaat, hikmet ve iffetin bir insanda bulunmasıyla adâletin oluşacağını belirtir. Bu kavramın ifrat ve tefritinin olmadığını, karşıt kavramının ise zulüm olduğunu açıklayarak adâletin şu on iki özelliğinden bahseder. Bunlar: 1- Sadâkat, 2- Ülfet, 3- Vefa, 4- Şefkat, 5- Sıla-i rahim, 6- Mükâfat, 7- Hüsn-ü şirket, 8- Hüsn-ü kaza, 9- Teveddüd, 10- Teslim, 11- Tevekkül, 12- İbadettir.¹⁴²

5.2.2. Faziletler Ve Reziletler (Fezail Ve Rezail)

İslam filozoflarına göre ahlâkın temeli, dört temel erdemdir. Bu dörtlü erdem tablosu araştırılan çok çeşitli erdemlerin arasından seçilmiş en kapsamlı dört ana erdem olmaktan ziyade özellikle Platon’un nefsin üç gücü olan düşünme gücü, öfke gücü, arzu gücü psikolojinin de temelinde yatan sosyolojik, ütöpik bir toplum ve devlet tasarımının sonucu olarak ortaya çıkmış tablodur. Bu erdemler hikmet, şecaat (cesaret), iffet ve adalettir. İslam filozoflarınca kaynağını Yunan filozoflarından, özellikle Platon’dan (Eflatun’dan) almış bu erdemler günümüze kadar gelen bütün ahlâk kitaplarında yer almıştır.¹⁴³

Bergüzâr’ı Ahlâk eserinde Ahmet Rıfat, nefsin güzel davranışlarını faziletler, kötü davranışlarını ise reziletler olarak tanımlamıştır. Bu tanımlama kendisinin bu zamanımıza kadar bu şekilde tarif edilen bir silsileye sadık kalmasının neticesidir. Müellifimiz fazilet ve reziletler konusunun yanı sıra bu faziletlerin korunması ve devamlılığının sağlanması ile ilgili konuları da başlıklar halinde değinmiş ve bunları ortaya koyarken de yine kendi düşüncelerini zamanına kadar süre gelen geleneksel anlayışın ışığında toplamıştır.

5.2.2.1. Faziletler

Fazilet bir diğer ismiyle erdem; öfke, istek ve akıl güçlerinin itidal derecesinde birleşmesiyle oluşan orta hali ifade eder. Yani fazilet, her kuvvenin ifrat ve tefrite kaçmadan itidalli bir şekilde işlenmesidir diyebiliriz. Öfke ve arzu gücü, hayatımızı devam ettirebilmemiz için gerekli olan güçlerdir. İnsanın bütün eylem ve davranışları bu iki güçle gerçekleşmektedir. İnsan arzu gücüyle faydalı görünen ve istenilen şeyleri çekmeye, öfke gücüyle de zararlı olan şeyleri ve istenmeyen şeyleri itip uzaklaştırmaya

¹⁴¹ Ahmet Rıfat, age., s.7

¹⁴² Ahmet Rıfat, age., s.5

¹⁴³ Yaran, age., s.39

çalışır. İşte insan kendindeki bu güçleri itidal noktasında kullanırsa faziletler ortaya çıkar. Faziletler dört şekilde incelenir. Bunlar; hikmet, şecaat, iffet, adalettir.

5.2.2.1.(1). Hikmet

Hikmet varlık alanına dair her şeyin bilgisinin meydana gelmesidir. Var olan şeylerin ilahi ya da insani olmasından mütevellid hikmet, ilki bilgisel yani teorik, diğeri eylemsel yani pratik olarak iki türdür. Akleden nefsin hareketi itidalde olup ve arzusunun gerçek bilgilerin elde edilmesine yönelik olduğu vakit, bu hareketten ilim erdemi meydana gelir ve buna bağlı olarak da hikmet erdemi ortaya çıkar.¹⁴⁴ Hikmet düşünen ve akleden nefis olarak bütün varlıkları var olmaları bakımından bilmektir. Nefis, bu nitelikle yapılması ve yapılmaması gereken fiilleri bilir ve ona göre hareket eder.¹⁴⁵

Ahmet Rıfat, bu erdemlerin her birinin altında sayısız türlerin yahut bölümlerinin olduğunu söyler. Ama o bu zamana kadar silsile şeklinde gelen en yaygın olanlarını ele aldığını ifade eder. Dolayısıyla Hikmet erdeminin altındaki erdemleri yedi şekilde ifade eder. Bunlar; zeka, hızlı anlayış (sür’at-i fehm), zihin berraklığı (safâ-i zihin), öğrenme kolaylığı (suhûlet-i taallum), güzel akletme (hüsn-ü taakkul), bellekte tutma (tahaffuz) ve hatırlama (tezekkür) dir.¹⁴⁶

5.2.2.1.(2). İffet

İffet, nefsin şehvi gücünün dengede olmasıyla akleden nefse tabi olarak kendi hevasına kapılmadığı zaman ortaya çıkan erdemdir.¹⁴⁷ Bu fazilet şehvet duygusunu akla göre yönetir, doğruyu ve yanlış ayırt ederek insanları bu duygunun esiri olmaktan kurtarır onları şehvetlerinin esiri olmaktan alıkoyar.¹⁴⁸

Ahmet Rıfat, iffeti Tasvir’i Ahlâk’da şöyle açıklar: “ *Günahtan kaçışın (ismetin) eş anlamlısıdır. Bu özelliğe sahip olmak yani her türlü isteklere, şehvi arzulara karşı sabır, yüce bir gayrettir. Bütün peygamber, filozoflar ve doktorlar bunu övmekle, aksini ise kötölemekte irleşmişlerdir. İffet sahibi bir kişiden düşman bile olsa korkulmaz.* ”¹⁴⁹

İffet erdeminin altındaki erdemler on iki tanedir. Bunlar; haya, merhamet (rıfk), güzel ahlaklılık (hüsn-ü hadî), geçimli olmak (müsaleme), arzuları dizginlemek (deat), sabır, kanaat, ağır başlılık (vakar), samimi kulluk (ver’a), disiplinli olma (intizam), hürriyet ve cömertlik (seha) tir. Ahmet Rıfat, cömertliğin sekiz alt erdemi olduğundan bahseder. Bunlar; kerem, başkasını kendisine tercih etmek (isar), afv, ileri insanlık (mürüvvet), yardım eli uzatmak (neyl), yakınlarına yardım (muvasat), cömertlikle fedakârlık (semahat), kendi malını başkasının faydası için terk etmek (müsamahat)¹⁵⁰ tir.

5.2.2.1.(3). Şecaat

Yırtıcı nefsin hareketinin dengede olmasıyla, akleden nefse itaat edip, zamansız heyecanlanmadan, sınırlarını zorlamadığı durumda ortaya hilm erdemi ve buna bağlı olarak da şecaat (yiğitlik) erdemi çıkar.¹⁵¹ Şecaat, öfkeyle ilgili olan nefsin faziletidir.

¹⁴⁴ Nasîruddin, Tusî, *Ahlâkî Nâsırî*, Litera Yay. İstanbul 2013, s.89-92

¹⁴⁵ İbn Miskeveyh, *Tehzibu’l Ahlâk*, Büyüyenay Yay. İstanbul 2013, s.34

¹⁴⁶ Ahmet Rıfat, age., s.4

¹⁴⁷ Tusî, age., s. 90

¹⁴⁸ İbn Miskeveyh, age., s.34

¹⁴⁹ Ahmet Rıfat, age., s.295

¹⁵⁰ Ahmet Rıfat, age., s.5

¹⁵¹ Tusî, age., s.89

Düşünen nefse uymasıyla tehlikeli işlerde aklî hareket ederek gereğini yapması, iyi ve sabredilmesi gereken tehlikelerde geri durmamasıyla zuhur eder.¹⁵²

Ahmet Rıfat şecati şu sözlerle ifade eder ; “ tevekkül sayesinde kalbin kuvvet ve metanetinden ibaret şerefli ve güzel bir haslettir. Sahini hem insani faziletlerin en yüksek derecesine ulaştırır, hemide vatandaşlarını düşmanların kötülüklerinden korumak gibi bir büyük hizmeti yaptırır. Şecaat, düşmanlarla savaşlarda mertlik örnekleri gösteren ve belki din ve devleti uğrunda canını feda ile civanmertlik numünesi verenlerin mukaddes ünvanıdır. Bu ünvana müstehak olanlar zor günlerde savaş günlerinde arslan kesilip sulh günlerinde kuzu gibi olurlar. Yani hiçbir vakit cesaretleriyle böbürlenmez ve gösteriş yapmazlar.”¹⁵³

Şecaatin altındaki erdemler on bir tanedir. Bunlar; olgun nefis (kibr-i nefis), cesaret (necdet), yüce gayelilik, sebat, hilm, soğukkanlılık (sükûn), kendini iyiliğe ve hayra adanmak (şehamet), dayanıklılık (tahammül), tevazu, hamiyet ve incelik (rikkat) tir.¹⁵⁴

5.2.2.1.(4). Adalet

Bu fazilet diğer faziletlerin de nefiste toplanmasıyla ortaya çıkar ve bu kuvvelerin birbirleriyle barış içinde olmasıyla meydana gelir. Adalet fazileti önce insanın kendi nefesine karşı insafli olmayı sonra başkalarına insafli olmayı tercih eder.¹⁵⁵ Bu faziletin ifrat ve tefriti yoktur. Diğer üç erdemın itidal noktasında toplanmasıyla meydana gelir ve zıddı zulümdür.

Ahmet Rıfat diğer üç erdemın özelliklerini nefsin kuvveleri konusunda işlemiştir. Fakat adalet konusu ayrı bir başlık altında işlendiği için onun özellikleri ayrıntılı olarak burada verilecektir.

Ahmet Rıfat adalet erdemının on iki alt erdeminden bahseder ki; bu da yine diğer erdemler gibi Kınalızâde ile aynıdır. Bunlar şu şekildedir.

1. Sadakat: Dostunu kendine gelmesini istemediği zararlardan koruyup onun gönlünü hoş tutmak ve ferahlatmaya iten içten sevgidir.
2. Ülfet: Samimi muhabbetleri sebebiyle hayattaki sıkıntılarında insanların birbirine yardımda bulunmasıdır.
3. Vefâ: Başkasının hakkına müdahale etmeden eşitlik ve yardımlaşma yolunu seçmektir.
4. Şefkat: Kişinin acı çeken birini gördüğünde bu durumun ortadan kalması için çaba sarf etmesi ve yardımda bulunmasıdır.
5. Akraba sevgisi (Sıla-i Rahim): Kişinin akraba ve yakınlarına dünyevi işlerde yardımcı olmasıdır.
6. Mükâfât: İyilik ve ihsanda bulunan kimseye aynı şekilde ya da daha güzeliyle karşılık vermektir.
7. Güzel ortaklık (Hüsn-i Şirket): Kişinin ticarî işlerinde alış verişlerinde adil, hak gözeten, dengeli ve herkesin memnun kalacağı şekilde hareket etmesidir.
8. İsabetli yargı (Hüsn-i Kaza): İnsanların haklarını gözetmek ve korumakta daima dürüst davranmak ve bundan hiçbir zaman pişmanlık duymamaktır.
9. Sevecenlik (Teveddüd): Güzel bir nazar ve sözle erdemli insanlara muhabbet beslemektir.

¹⁵² İbn Miskeveyh, age., s.34

¹⁵³ Ahmet Rıfat, age., s.296

¹⁵⁴ Ahmet Rıfat, age., s.5

¹⁵⁵ İbn Miskeveyh, age., s.34

10. Teslimiyet: Allah Teâlâ ile ilgili meselelerde itiraz etmemektir. Dini meseleleri akıl süzgecinden geçirip tam bir hak ile onlara itimat etmektir.
11. Tevekkül: Beşerî güç ve imkânları aşan ve kişinin tasarrufta bulunması mümkün olmayan işlerde, kendisine ihsan olunan nimetlerin fazla ya da eksik oluşuna itiraz etmemek, her daim Allah'ın nimetlerine şükür ederek çalışıp gayret etmekten vazgeçmemektir.
12. İbadet: Kişinin Allah'ın emirlerine ve dinin hükümlerine riayet ederek görevlerini yerine getirmektir.

5.2.2.2. Reziletler

Ahmet Rıfat, nefsin kuvvelerine dayandırarak erdemleri açıklar. Bu kuvvelerin itidalden çıktıklarında ise reziletlerin ortaya çıkacağını belirtir. Aslında onun bu yaklaşımı Kınalızâde ve ondan önceki ahlâk düşünürlerinin görüşleri olup, kendine ulaşan bu bilgilerden fazlaca etkilenmiş ve bu görüşlerin haricinde ayrıca bir bilgi eklemesi yapmamıştır.

Ahmet Rıfat, reziletlerin erdemlerin zıddı olduğunu belirtir ve dört faziletin zıddı olan dört rezileti şu şekilde açıklar:

- Hikmetin zıddı olan cehalet
- Şeaatin zıddı olan korkaklık
- İffetin zıddı olan iffetsizlik
- Adaletin zıddı olan zulüm¹⁵⁶

Erdem, ifrat ve tefrite gidilmeyen mutlak itidaldir. O zaman ifrat ve tefrit de rezilettir. Dolayısıyla hem erdemlerin zıddı hem de erdemlerin ifrat ve tefriti rezilet kabul edilir. Bunu Kınalızâde şu şekilde açıklar; ‘ gerçek itidal noktasının tek olduğunu, bir noktadan diğer noktaya ulaşan doğru çizginin birden fazla olmasının mümkün olmadığını oysa o iki nokta arasında sayısız eğri çizginin olabileceğini ifade eder. İtidal bir, buna karşılık ifrat ve tefrit sonsuzdur; hak din bir dalalet ise sayısızdır.’¹⁵⁷

Erdem, itidal ve orta, rezilet ise itidalin dışında olan her iki taraftır. Buna göre her bir erdeme karşı iki rezilet, dört çeşit erdem olduğuna göre sekiz çeşit rezilet bulunur.

1. Hikmet erdemi itidaldir. İfratı, kurnazlık ve hilekârlık (cerbeze) ve aklın hoyrat kullanılması (sefeh) dir. Tefriti ahmaklık (belâdet) tır. Gerçek bilgiyi elde etme ve iyiyi kötüden ayırma kabiliyeti yoktur.
2. Cesaret erdemi itidaldir. İfratı saldırganlık (tehevvür)tır. Akıllı kişilerin uygun görmediği işlere atılmak ve bedenine boş yere zarar vermektir. Tefriti korkaklık (cübün)tır. Gereksiz yere korku içinde olmaktır.
3. İffet erdemi itidaldir. İfratı günahkârlık (fücur) ve haz düşkünlüğü (şereh) dür. Dinen ve aklın caiz olmayan aşırılıklara yönelmektir. Tefriti şehvet azlığı (humud)dir. Dinin ve aklın mübah saydığı lezzetlerden yüz çevirip bedeninin zarar görmesine ve neslin kesilmesine sebep olmaktır.
4. Adalet erdemi itidaldir. İfratı zulümdür. Tefriti zulme boyun eğmek (inzilam)tır.¹⁵⁸

Müellifimiz daha önce de belirttiğimiz gibi Kınalızâde’ye bağlı kalarak hikmet erdeminin altındaki erdemler ile diğer bazı erdemlerin ifrat ve tefritlerini verir. Hikmetin altındaki erdemlerle ifrat ve tefritleri şu şekildedir:

¹⁵⁶ Ahmet Rıfat, age., s.5

¹⁵⁷ Oktay, age., s.189

¹⁵⁸ Ahmet Rıfat, age., s.5-8

1. Zekâ: Hilekârlık (Hubs) ve ahmaklık (belâdet) arasındaki ortadır.
2. Çabuk Anlama (Sür’at-i Fehm): Tam anlamadan birden kapma şeklinde gözükten tahayyül hızı ile anlayıştaki gecikmeden kaynaklanan yavaşlık arasındaki ortadır.
3. Zihin Açıklığı (Safây-ı Zihn): Nefste meydana gelen karanlık ile neticelerin çıkarımındaki gecikme arasındaki ortadır.
4. Öğrenme Kolaylığı (Suhulet-i Taallüm): Bilgilerin zihinde yerleşmesine imkân vermeyen çabukluk ile bilgilerin yerleşmesini engelleyen zorlaşma arasında ortadır.
5. Akletme Güzelliği (Hüsn-ü Taakkul): İstenilen şeyin idraki için fazla fikir sarfetmeyle, istenilenin tam akledilmesinde fikrin kusurlu olması arasındaki ortadır.
6. Ezerleme (Tahaffuz): Zihinde tutulmasında fayda olmayan şeylerin zihinde korunması için aşırı gayret göstermekle önemli olan şeylerin zihinde tutulmasında gaflet göstermek arasındaki ortadır.
7. Hatırlama (Tezekkür): Vaktin boşa geçirilmesi ve âletin köreltilmesine neden olan aşırı gösteriş yapma ile zihinde korunması gerekli olan şeyi unutma arasında ortada olan erdemdir.
8. Haya: Fazla arsızlık (vakahat) ve yakma (hark)nın ortasıdır.
9. Cömertlik (Seha) : İsrâf ve cimrilik ortasıdır.
10. Tevazu: Kibir ve alçaklığın ortasıdır.

Nefsin ifrat ve tefrit taraflarıyla itidalden ayrılması nefsin tabiatına uygun olmakla beraber ahlâken uygun değildir. Nefsin ifrat ve tefrit taraflarının dışında kalarak itidalden ayrılması nefsin ahlâkî yönüne uygun olmadığı gibi tabiatına da uygun değildir.¹⁵⁹

5.3. Ahlâk İlminin Pratik Boyutu

Pratik ahlâk (hikmet-i amelî) ilmi; ahlâk, aile ahlâkı ve devlet ahlâkı olmak üzere üç bölümde incelenir. Müellifimiz *Bergüzâr-ı Ahlâk* isimli eserinde aile ahlâkına dair bazı konuları ele almıştır. Biz bu bölümde o konuları inceleyeceğiz.

5.3.1. Tedbir’ul Menâzil

Tedbirü’l menzil, tedbirü’l menâzil ya da siyasetü’l menzil olarak da kullanılan bu terkipteki “menzil” kelimesi Arapça’da “ev” anlamına gelmektedir. “Tedbir” kelimesi ise Sözlükte “bir kimsenin işini çekip çevirmesi, sonunu hesap etmesi” anlamına gelmektedir.¹⁶⁰ Türkçe karşılığı “ev idaresi” anlamına gelen tedbirü’l menzil, evin düzenini, ev halkının yani ailenin ilişkilerinin düzenlenmesini, bunların ahlâkî eğitim ve terbiyelerini konu edinir.

5.3.1.1. Evin Tedbiri (Tedbirü’l Beyt)

İnsan yaradılış olarak nazik bir varlık olması sebebiyle her şeyin en güzelini ve temizini ister. Yaşamını idame ettirmek ve neslinin devamı için bir aileye ihtiyaç duyar. Bunların düzen ve intizamı için elbette öncelikli olarak bir eve ihtiyaç duyar. Ahmet Rifat başta eş ve çocuklar olmak üzere insanın yaşamasında elzem olan erzak ve

¹⁵⁹ Fatih, Aydın, “İslam Ahlâk Düşüncesinde Erdemler: Şehrezuri Örneği”, *İnsan ve toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c/6, Sayı:5, 2017, ss.3110-3111

¹⁶⁰ Mustafa, Çağrı, “Tedbirü’l Menzil”, TDV İslam Ansiklopedisi, c/40, İstanbul 2011, s.260-261

eşyaları korumak için evin gerekliliğine dikkat çekerek bu evin nasıl bir ev olması noktasında bilgiler sunar.

İnsanın eşi ve çocuklarıyla oturacağı bu evin öncelikle havadar, etrafı açık, rutubet ve cereyanın olmasını önler bir konumda olması gerektiğini vurgular. Bunlar insan sağlığını olumsuz yönde etkilediği için ilk olarak bu durumu göz önünde bulundurması Ahmet Rıfat'ın başta sağlığa verilmesi gereken öneme dikkat çektiğini gösterir. Oturulacak evin ayrıca kış ve yaz mevsimi için uygun odalarının olması, kışın ısınmakta zorluk çekmemek yazın ise sıcaktan bunalmamak için gereklidir. Ahmet Rıfat evin kadına ait olan bölümünün diğer odalara kadının sesinin gitmeyecek şekilde aralıklı olması gerektiğini vurgular. Bu da haram ve helalin evde gözetilmesi noktasındaki önemini gösterir. Evin ışık alması ve ferah olması önemlidir. Binanın yüksek olmaması ve büyüklüğünün kişinin gücü nispetinde olması gerekliliğine yapılan vurgu, israf etmeme noktasında dikkat çekici bir husustur diyebiliriz. Ahmet Rıfat evin israf olmayacak derecede büyük olmaması gerektiğinin yanı sıra evde kullanılan malzemelerin kaliteli, uzun zaman dayanılır ve kullanılabilir sağlamlıkta olması gerektiğini söyler ve yine bu malzemelerin zarif olmasının gerekliliğine dikkat çeker. Zira her yönden ihtişam israfı doğurur. Evin kapı ve pencerelerinin güvenliği sağlayacak şekilde sağlam olması gerekir. Ayrıca mutfak ve banyo gibi ateşin kullanıldığı binaların asıl binadan ayrı bir yerde olması gerektiğini vurgular. Bu durumu olası kötü kazalara karşı asıl binayı zarara karşı korumak için tedbir maksadıyla alınabilecek bir önlem olarak da değerlendirebiliriz. Ahmet Rıfat, son olarak evin içinde daima su bulundurulması geceleri kapı ve pencerelerin kilitlenmeden yatılmaması ve komşuların her yönden edepi, iyi komşular olması gerekliliğine dikkat çekmiştir. Nitekim iyi komşudan iyilik, kötü komşudan kötülük geldiğini belirtir.¹⁶¹

5.3.1.2. Malın Tedbiri (Tedbirü'l Mal)

İnsanın hayatını devam ettirebilmesi için gerek duyduğu bir diğer şey malıdır. Burada maldan kasıt kazanılan rızık, kazanç, para anlamına gelir. Müellifimiz malın durumunu üç şekilde inceler. Bunlar; malın nasıl kazanılmasıyla alakalı yönü, korunması durumundaki yönü ve harcanmasıyla alakalı olan yönüdür. Ahmet Rıfat malın kazanılma yollarını da üç şekilde inceler. Bunlar sanat, ziraat ve ticarettir. Sanatı da tasnife tabi tutan Ahmet Rıfat'a göre sanatlar, şerefli, orta ve alçak (hasis) olmak üzere üçe ayrılır. Ve şerefli olan sanatın bedeninin amellerinden değil, nefis-i natıkanın amellerinden olduğunu belirtir. Bunların en itibarlı en şerefli olanı ise cevher-i akıl ve temiz bir nefisle olan doğru bir yönetim (tedbirât-ı savâb) olduğunu vurgular. Buna vezirlerin sanatı da denilir. Diğer şerefli ve itibarlı sanatın tıp, fazilet, hikmet, riyazat, hukuk gibi ilimlerle ilgili olanlarla birlikte askerliğin de şerefli bir sanat olduğunu söyler. Müellifimiz orta derecede olan ziraat ve ticaret sanatının da itibarlı sanatlar olduğunu belirtir fakat bunlar hakkında açıklamada bulunmaz. Alçak olan sanatlara gelince, bunlardan hilekârlık, sihirbazlık gibi şeylerin insanın yararına zıt olan şeyler olduğunu belirten yazarımıza göre maskaralık, çalgıcılık gibi şeylerin ise insanların yararına zıt olmamakla birlikte insanların nefis cevherinin fazilet ve mürüvvetine karşıdır. Dolayısıyla bu tür sanatlardan insana zarar vermese bile faziletini alçaltması sebebiyle uzak durulması gerekir. Bazı alçak sanatların da tabiatı gereği aşağı olduğunu belirten müellifimiz bunların debbağlık (dericilik), çöpçülük, lağımcılık gibi şeyler olduğunu açıklar. Ahmet Rıfat, eğer kişi malını kendi çabalarıyla değil de miras yoluyla elde etmişse bunun kıymetini bilip dine uygun bir şekilde sarf etmelidir.¹⁶²

¹⁶¹ Ahmet Rıfat, age., s.14

¹⁶² Ahmet Rıfat, age., s.14

Ahmet Rıfat malın korunması konusuna önemle dikkat edilmesi gerektiğini vurgular. Çünkü kazanılan mal dikkatli şekilde korunmaz ve harcanmazsa kolayca tükenir. Bu da ailenin ekonomik sıkıntılardan dolayı dağılmasına ve malın fesada uğramasına sebep olur. Kişi malın her zaman kolay kazanılamayacağını düşünerek harcamasını az yapmalı, kazandığı malın bir kısmını ileride çıkabilecek müşkül bir duruma karşı saklamalı ve farz olan zekatı ve sadakası verip geri kalanı ile de ailesinin ihtiyaçlarını karşılamalıdır. Malı tutmak için yapılan birikimlerde alınıp saklanılacak olan malın da daima tercih edilen, kazancı kolay olan ve rağbet edilen bir mal olmasını tavsiye eden Ahmet Rıfat, her yerde müşterisi olmayan, faydası az ve sık kullanılmayan malı saklamanın kimseye fayda getirmeyeceğini belirtir.

Malın harcanması hususunda da Ahmet Rıfat, her daim Cenab-ı Hakk’ın rızasının gözetilmesinin önemini vurgular. Kötü yollara, harama, kadın sözüyle gücünün üstünde yiyecek ve giyeceklere çok para harcamaktan kaçınmak gerektiğini, fakir ve ihtiyaç sahibine yardım edip ileride oluşabilecek her türlü musibet ve belalara karşı tedbir için mal ayırıp ailesi ve arkadaşları için israf etmeden itidalli bir şekilde malını sarf edebileceğini belirtir.¹⁶³

Ahmet Rıfat, tedbirü’l mal konusundaki görüşlerini açıklarken Kınalızâde’nin Ahlâk’ı Alâisine nazaran daha kısa tutmuştur. Kısa tutmuş olması bazı konuları işlememesiyle ilgili değil, konuları kısa ve öz bir yaklaşımla ele almasından kaynaklanmaktadır.

5.3.1.3. Evliliğin Tedbiri (Tedbirü’l İzdivac)

Aile yuvası evlilik ile kurulur. Beraerliğin temeli evlilikle atılır. Dolayısıyla evlilik çok önemli bir olaydır. İnsanın nasıl bir aile yuvası kurmak istediği nasıl bir evlilik yapmak istediğiyle ilişkilidir. O halde evlilikte doğru eş seçiminin önemi bürüktür. Evlilik, evlenmelerine herhangi bir engel bulunmayan bir erkekle bir kadının kendi hür iradeleriyle, beraber yaşamalarına olanak tanıyan ve onlara karşılıklı bazı hak ve sorumluluklar yükleyen bir sözleşmedir. İnsanın neslinin sağlıklı ve helâl bir şekilde devam etmesi ancak evlilik kurumu ile mümkün olur. Aksi halde soyu belli olmayan bir nesil ortaya çıkar. Aile hayatının doğru bir biçimde kurulmasının, sonra da sağlıklı, huzurlu ve mutlu bir şekilde devam etmesinin temel şartlarından biri, eş seçiminin doğru ve isabetli yapılmasıdır. İnsanların bunu yaparken de belli bir takım ölçüleri olmalıdır.¹⁶⁴

Ahmet Rıfat eş seçiminde dikkat edilmesi gereken hususları ele alırken seçilecek eşin öncelikli olarak iffetli, namuslu, dinine bağlı, eşine sadık, hakkı bilen ve gözetken ve de doğurgan olması gerektiğini vurgular. Yine bu noktada Ahmet Rıfat’ın evlilik hususunu döneminin geleneksel ve kültürel anlayışlarına göre değil, İslam’a uygunluğu noktasında ele aldığını söyleyebiliriz. Evlenilecek kadının cariye olmasından hür bir kadın olması daha faziletlidir. Eski zamanlarda kölelik durumu olduğundan bu konunun ele alınması belki zamanımız için geçerli olmasa da nedenleri genel anlamda dikkate şayan olduğunu gösterir bir niteliktedir. Hür kadının iffet, akıl, yönetim, çocuklara bakmak ve onları terbiye etmek konusunda cariye kadından daha üstün nitelikte olduğu vurgulanır. Cariyelerin çoğu zaman dış güzelliğe bakılarak satın alındığını dolayısıyla kendi memleketlerinde kimin kızı ve nasıl bir sülalesi olduğunun bilinmemesi her zaman cariyeyi zevce olarak seçmekte büyük bir risk taşır. Dolayısıyla seçilen kadının nasıl bir ailesinin olduğunun bilinmesi önemlidir. Nitekim kızın terbiye alıp eğitildiği yer ailesidir. Seçilen eşin ailesinin varlığının bir diğer önemi, hür kadın yeterince iffetli

¹⁶³ Ahmet Rıfat, age., s.15

¹⁶⁴ Enver, Uysal, “Aile Ahlâkı”, *İslam Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, Ankara 2013, s.269

olmasa bile anne, baba ve akrabalarından çekinmesi sebebiyle zihnindeki kötülükleri dahi bu sebepten yok etme ihtimali söz konusudur. Hür kadınla evlenmenin diğer bir faydasının ise ailesi ve akrabalarından her konuda yardım alabilmektir. Mesela kadın çocuklarını terbiye konusunda ailesi ve akrabalarından yardım alabilir. Fakat bu durum cariyelerde olmaz. Ayrıca evlenilecek kadının bakire olması dul olmasından daha hayırlı olduğunu, terbiye ve edep noktasında daha mülayim olacağını vurgular.¹⁶⁵

Ahmet Rıfat seçilen eşin iyi ahlâklı olmasının yanı sıra güzellik, şeref ve zenginliğinin de olmasının elbette daha iyi olacağını söyler. Lakin öncelikli olarak güzellik, zenginlik ve şeref özelliklerini gözetmenin bazı sıkıntılar yaratabileceğini belirtir. Bu nokta peygamberimizin evlenirken bir kadında gözetilen dört özellik olan güzellik, soy, zenginlik ve dini gibi vasıflarından kişiye dindar olanı tercih etmesi konusunda verdiği tavsiyeyi¹⁶⁶ akla getirir. Eş seçimi yaparken seçilecek eşin babasıyla kocanın aynı işle ilgilenmelerinin daha uygun ve münasip olacağını dile getiren Ahmet Rıfat, eş seçiminde aracı olan kişinin dahi iyi seçilmesinin önemini belirtir. Bu kişiye halk arasında görücü de denir ki bu kişinin dinine, ahlâkına ve karakterine dikkat edip faziletli olan tercih edilmeli ki gözlemleri ve tecrübeleri kişinin eş seçiminde hata yapmasını engellesin. Müellifimiz, eş seçiminden sonra da tavsiyelerini devam ettirir. Kıyılan nikah ve yapılan evlilikte itidalli bir şekilde harcama yapmanın, fazlaca müsrif davranılmamasının gerekliliğini vurgular. Zira bunun için yapılan fuzuli masraflar kişinin borçlanmasına ve geçim zorluğuna neden olacağından bu tür sıkıntılara karşı okuyucuyu uyarır.¹⁶⁷ Evlilikte oluşabilecek geçimsizliklerle alakalı olarak Ahmet Rıfat her ne kadar boşanmak için nedenler olsa da aileyi korumanın önemini vurgular ve boşanmanın kişiye getireceği zararları beyan eder. Burada müellifimizin önemli bir maruzat olmadıkça aileyi korumanın önemine verdiği değeri görebiliyoruz.

Yazar, evlilikle birlikte dünyaya gelen çocuk için Allah'a şükredip ona güzel bir isim koyulması gerektiğini dile getirir. Eğer kişinin gücü varsa çocuğa sağlıklı ve akıllı bir sütanne tutmasının, zira süt terbiyesinin çocuğa olumlu tesirlerinin olacağını belirtir. Çocuk biraz büyüdüğünde - bunu yazarımız yardım isteyecek duruma geldiğinde diye belirtir- okuma yazma, edep ve dini kaideleri öğrenmeye yönlendirilmesi gerektiğini söyler. Çocuğun her daim hareketlerine dikkat edilmesini, kötü ahlâkın zararlarını ve iyi ahlâkın güzelliklerinin güzel bir şekilde anlatılmasını söyler. Çocuğu susturmak için hayali yaratıklarla korkutmamak, tecrübeli olmayan yardımcıların kucağına verip gezdirmeme, çocuğu çok sıcak suyla yıkamamak, çok kıyafet giydirmemek, ne olduğu belirsiz hazmı zor şeyler yedirmemek, ilaç ile uyutmamak ve çocuğu karanlıkta yatırmamak ve dahi karanlıkta gezdirmemek ve çocuğun her hatasını yüzüne vurup sürekli uyarmamak gerektiğini dile getirir. Ayrıca çocuğun kabiliyeti ve tabiatı hangi ilim ve fenne uygunsu ona yönlendirilmelidir. Kız çocuğunu erkek çocuklarla çok kaynaştırılmamalı, daima nazik bir şekilde terbiye edilip büyütülmelidir. Buluş çağına erdikten sonra denk bir eş bulunup evlendirilmelidir. Damadın da güzel ahlâklı ve edepli bir kişi olmasına dikkat edilmesi gerekir.¹⁶⁸

Ahmet Rıfat'ın, bu başlıkta konu edindiği aile kurmakta önemli olan eş seçiminde, nesebin devamı için mühim olan çocuğun yetiştirilmesi ve terbiye edilmesi konusundaki görüşlerinin dikkate şayan bir özellikte olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim bu görüşleri ve tavsiyeleri sadece kendisinin dönemi için değil her dönem için bir geçerlilik arz etmektedir. Yalnızca kız çocukları için olan kısmı hariç tutabiliriz. Ahmet

¹⁶⁵ Ahmet Rıfat, age., s.15

¹⁶⁶ Vehbi, Konyalı Mehmed, *Tam Metin Sahih-i Buhari*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1991, c/4, s.220

¹⁶⁷ Ahmet Rıfat, age., s.16

¹⁶⁸ Ahmet Rıfat, age., s.16

Rıfat döneminde kız çocuklarına olan tutumla zamanımızdaki tutum daha farklı olduğunu söyleyebiliriz.

5.3.2. Görgü Kuralları (Âdâb-ı Muâşeret)

Ahmet Rıfat, eserinde herkes için geçerli ve gerekli olan görgü kurallarına da değinir. Edep kelimesinin çoğulu olan âdâb, insanların birbirleriyle olan ilişkilerinde lazım olan ve onların ahlâklı ve mutlu olmalarını sağlayan pratik bilgilerdir diyebiliriz.¹⁶⁹ Âdâb-ı muâşeret kavramı Türkçede görgü kuralları olarak ifade edilir. Görgü kurallarının konu başlıkları, konuşma âdâbı, oturma-kalkma âdâbı, yeme-içme âdâbı, anne-babaya karşı olan âdâb ve hizmetçilere karşı olan âdâb şeklindedir.

5.3.2.1. Konuşma Âdâbı (Âdâb-ı Tekellüm)

Gerektiği kadar konuşmak ve çok söz söylememek gerektiğini vurgulayarak konuya başlayan Ahmet Rıfat’a göre çok konuşma bir akılsızlık alametidir. Kişi bulunduğu bir yerde uzun uzadıya konuşup hikayeler anlatıp arkadaşlarına söz hakkı tanımazsa bu kişi arkadaşları arasında kıymetsiz ve hürmetsiz bir kişi haline gelebilir. Bu durum konuşanı küçük düşürürken dinleyeni de usandırır. Bir kişi sözünü bitirmeden konuşmaya başlamak, bir topluluk bir konu hakkında konuşurlarken kendisine müracaat edilmeden konuşmaya karışmak, kendisinden saklanan bir konuşmayı öğrenmeye çalışmak, konuşurken büyüklere karşı kinayeli söz söylemek, konuşurken bağırarak ya da çok alçak sesle konuşmak, kişinin başıyla, kaşıyla ve eliyle işaret ederek konuşması, bir kişinin hareketlerini taklit ederek konuşmak konuşma âdâbına aykırı hareketlerdir. Konuşma sırasında bir kişi başka bir kişiye soru sorduğunda hemen atlayıp cevap vermek, konuşurken ‘Beni dinle!’ ‘Bana bak!’ gibi sözlerin söylenmemesi, münasebetsiz soru sorulmaması ve fuhuş, küfür içeren kötü şakalar yapılmaması gerektiğini belirten müellifimiz, kelamın güzel, kısa, öz ve de faydalı olmasının dinleyenler arasında makbul ve de muteber olacağını vurgular.¹⁷⁰

Konuşma âdâbı konusunda kişinin genel olarak ve toplum içinde konuşmanın ve dinlemenin nasıl olması gerektiği kurallarını ortaya koyan Ahmet Rıfat bu kuralların insanın toplumda sevilmesi, sayılması ve küçük düşmemesi için gerekli olduğunu belirtmektedir.

5.3.2.2. Oturma-Kalkma Âdâbı (Âdâb-ı Hareket Ve Sukût)

İnsanın hızlı yürümesi hafiflik, çok yavaş yürümesi tembellik, yürürken sallanması omuzlarını hareket ettirmesi, ikide bir arkasına bakması ahmaklık alameti olduğu için bu tür hareketlerden kaçınılması gerektiğini söyleyen Ahmet Rıfat başı yerde yürümenin de üzüntü ve düşünceli olmaya işaret ettiğinden uygun olmadığını belirtir. Bütün bütün göğsünü gererek yürümenin de yakışıksız olduğu söylenir. Kişinin başını eline ve dizine yaslayarak oturması ve boynunu bir tarafa eğmesi üzüntü ve tembelliğe işaret olduğundan yapılmaması gerekir. Sakalla oynamak, yolmak, burnuyla oynamak, koklamak vs. bunlar kötü hareketlerdir ve yine yapılmaması gerekir. Ve yine bir kişinin yanında ayaklarını birbiri üzerine koymak, parmaklarını ağzına burnuna sokmak ve çıtlatmak, gerinmek, esnemek ve birinin yanında üryan oturmak, تنها bile olsa uzuvları açık gezmek, herkesin yanında ağzından ve burnundan su çıkarmak vb. tüm bunların insanların nefretini celb ettiğinden yapılmaması gerekir ve edebe zit

¹⁶⁹ Mustafa, Çağrı, “Edep”, DİA, c/10, İstanbul 1994, s.412

¹⁷⁰ Ahmet Rıfat, age., s.16

şeylerdir. Müellif kişinin bir meclise girdiğinde had ve mertebesini bilip ona göre bir yere oturmasını belirtir.¹⁷¹

Kişinin edep kurallarına uyması kendini küçük düşürmemesi ve daha saygın kılmasıyla ilgilidir. Ahmet Rıfat’ın da bu edep kurallarını söylerken bunu göz önünde bulundurduğu anlaşılmaktadır.

5.3.2.3. Yeme-İçme Âdâbı (Âdâb-ı Ekl ve Şürb)

Hayatın her anında olduğu gibi kişinin yeme-içmesi de edebe uygun bir şekilde olmalıdır.

Ahmet Rıfat’a göre, yeme-içme âdâbı konusunun önceliği, davet edilen yere gidildiğinde sofraya kendisine münasip görülen yere oturup, büyükler yemeğe başladıktan sonra besmeleyle yemeğe başlanmalıdır. Yemek yerken üç parmakten fazlasını bulaştırmamalı, sofraya ve ekmek temiz tutulmalı, lokmalar küçük alınıp yavaş şekilde yutulmalı, başkasının ağzına ve lokmasına bakılmamalı, ağızda yemek varken konuşmamalı ve başkasının önündeki yemeğe uzanılmamalı sadece kendi önündeki yemek yenilmelidir. Ayrıca ev sahibi de misafire ikramda çok fazla ısrar etmemelidir.¹⁷²

5.3.2.4. Anne-Babaya Saygı (Âdâb-ı Riayet-i Peder ve Mader)

Anne ve baba her Müslüman için çok önemlidir. İslam dininde anne ve babaya saygı göstermenin ve onların gönlünü hoş tutmanın önemini, Peygamber Efendimiz tarafından çok defa vurgulandığı hadislerden anlaşılmaktadır. “ *size büyük günahların en büyüğünü haber vereyim: ‘Allah’a şirk koşturmak, yalan söylemek ve ana-babaya itaatsizliktir.*”¹⁷³ Ayrıca Kur’an’da: “ *Rabbin sadece kendisine kulluk etmenizi, ana-babanıza da iyi davranmanızı kesin bir şekilde emretti. Onlardan biri veya her ikisi senin yanında yaşlanırsa, kendilerine ‘of’ bile deme; onları azarlama, ikisine de güzel söz söyle.*”¹⁷⁴ buyurmaktadır.

Anne ve babaya saygı göstermenin ve riayet etmenin vacib olduğunu söyleyen Ahmet Rıfat onların rızasının olmadığı bir harekette bulunmanın yanlış olduğunu belirtir. Anne ve babası cahil bile olsa onları tenkit etmenin ve kırmanın doğru olmadığını ifade eder. Anne-baba ve evlat arasında küsme ve kırılma olmaması gerektiğini, anne-baba öfkeli olduğunda evlatların yanlarından uzaklaşmasının iyi olacağını, anne babanın da ne kadar kızsalar dahi evlada kırılmaması gerektiğini önemle vurgular. Ahmet Rıfat’a göre, ebeveynleri öldükten sonra evlatların anne ve babalarının ruhları için Kuran okumaları, sadaka vermeleri, dua etmeleri ve vasiyetlerini yerine getirmeleri en önemli vazifeleridir.¹⁷⁵

5.3.2.5. Hizmetçiye Karşı Davranış ve Tutumlar (Âdâb-ı Terbiye-i Hademe)

Ahmet Rıfat hizmetçilere her zaman güzel davranılması ve adaletli olunması gerektiğini belirtir. Onlara fazla iş yüklenmemeli ve dinlenme zamanlarının olması gerekir. Hizmetçilere karşı her zaman sabırlı merhametli ve disiplinli olunmalıdır.

Cariye ve köle alınırken temkinli olunmalı hemen güvenilmemelidir. Makam ve mevkisi kendisinden yüksek olan birinden köle satın alınmamalıdır. Yine eski efendisinin kusurlarını anlatan cariye ve köle satın alınmamasının gerekir. Ayrıca suçundan dolayı tövbe eden hizmetçinin af edilmesi gerekir, ancak aynı hatayı tekrar

¹⁷¹ Ahmet Rıfat, age., s.17

¹⁷² Ahmet Rıfat, age., s.17

¹⁷³ Buhari, “Şehadet”, 10

¹⁷⁴ İsrâ, 17/23

¹⁷⁵ Ahmet Rıfat, age., s.18

yaparsa hataya uygun ceza verilmesi doğru olur. İyi çalışır maksadıyla ahmak cariye ve yardımcının alınması sakıncalıdır. Zeki hizmetçi almanın rahat olacağını fakat insanları kandırabilme durumundan dolayı temkinli olmak gerektiğini vurgular. Sürekli hizmetçi değiştirmekten ziyade her sıkıntı ve zorlukta aynı hizmetçiyle birlikte olmanın hem hizmetçi hem ev sahibi için daha hayırlıdır. Hizmetçisinin başka kimselere hizmet etmesi için izin verip daha sonra bunu gurur yaparak engelleyip hizmetçinin rızıkına mani olunmamalıdır.

5.3.3. Muhabbet ve Sadakat

Muhabbet veya sevgi, birçok erdemsizliği önleyen, birçok erdemi de kapsayan ve gerektiren en yüce erdemlerden biridir. Mesela sevgiildiği ilgi de iyilik etmeyi gerektirir. Gerçek sevgi, sevilene karşı yapılabilecek bütün kötülükleri de önler. Sevgile ilgili bu hususlar, çevre sevgisi için de geçerlidir. Sevgi sadece canlılara yönelik olmak durumunda da değildir. Canlı- cansız tüm varlığı kapsar, dağları ve gökleri bile kuşatır. Nitekim Peygamberimizin Uhud dağı ile ilgili söylediği söz meşhurdur: “ Uhud öyle bir dağdır ki, o bizi sever, biz de onu severiz.”¹⁷⁶

Ahmet Rifat, muhabbet ve sadakat konusunu ayrı bir başlık altında işlemiştir. Bu konunun önemini bu şekilde belirtmiştir diyebiliriz. Nitekim muhabbet ve sadakat insanın hayatta insanlarla ilişkisi noktasında büyük önem taşır.

İnsanlar dünyada bir düzen içinde çeşitli insanlarla bir arada yaşamaktadır. Bunun neticesinde muhabbet ortaya çıkar. Muhabbetin iki çeşit olduğunu belirten Ahmet Rifat, bunları muhabbet-i tabi (babanın evladına olan muhabbeti gibi) ve muhabbeti iradi (müridin şeyhine olan muhabbeti gibi) şeklinde açıklar. Bu muhabbetleri gütmenin menfi, vicdani, hayır ve bereket amaçlı olduğunu söyleyen müellifimiz, en güzelinin hayır ve bereket için duyulan muhabbet olduğunu belirtir. Muhabbetten en gerekli olan şeyin sadakat olduğunu, sadakatin olmadığı bir muhabbetin zayıf ve geçici olduğunu ifade eder. Birbirlerine sadık olan kişiler hem iyi zamanda hem de kötü ve zor zamanlarda her daim birlikte olurlar. Bu yüzden hayatta her daim yanında olacak sadık bir dost ihtiyacı duyulmasının gerekli görülmüştür. Müellifimiz, dost seçerken de kişilerin nasıl iyi bir dost olabileceğine dair bilgiler verir. Eğer bir kişi çocukluğunda anne ve babasına daima itaatsizlik etmişse onunla dost olunmaması gerektiğini, eğer onların sözlerine tabi olup riayet eden bir kişi olmuş ise onu dost edinmek gerektiğini belirtir. Eğer kişinin nefis ve hevasının peşinde koşan biri olduğu görülürse sadakatli biri olamayacağı için uzak durulmalıdır. Kişinin iyi ve sadık bir kişi olduğuna bir diğer işaret de dost ve akrabalarıyla ilişkilerinin nasıl olduğudur. Eğer vefalı ve hakkı gözetken birisiyse onunla muhabbet kurulabilir. Sadık bir dost edindikten sonra onun kıymetini bilmek hususunda da insanları uyaran müellifimiz, dostun bir kusuru görüldüğünde affedilmesi ve yüzüne vurulmaması, kalbini kırmaması ve her daim karşı gelmemesi gerekir. Nitekim sadık dost her daim kıymetlidir, zor bulunur.¹⁷⁷

5.3.4. Nasihat ve Öğütler

Ahmet Rifat, eserinin sonunda insanlara genel olarak hayatta nasıl davranmaları konusunda öğüt ve nasihatlerde bulunur. Bunu çeşitli nasihatler (mesayay-ı mütenevvia) adı altında ayrıca bir başlık olarak işlemiştir.

Öncelikle insanın yaratıldığını bilmesini ve ona hakkıyla kulluk etmesini belirten müellifimiz, her daim insanlara yardımda bulunulmasını, kişileri ilimleri ile değil, nefis

¹⁷⁶ Buhari, “Cihad”, 711

¹⁷⁷ Ahmet Rifat, age., s.18

ve hevalarına ne derece düşkün olmaları noktasında değerlendirilmesi gerektiğini, zarar görülebilecek bir şeyi istememesi gerektiğini belirtir. Nefsin üç halinin daima sorgulaması gerektiğini, bunların ilkinin gün içinde bir hata yapıp yapmadığını düşünmek, ikincisini hayır ve hasenata dair bir şey yapıp yapmadığını sorgulaması ve üçüncüsünü hayırlı bir işin yapılması fırsatından kaçılıp kaçılmadığını düşünmek olduğunu ifade eder. Kişinin kimseyi incitmemesini, faydasız sözler söylememesini, bir işi birkaç defa düşünmeden dile getirmemesini, herkese karşı sevgi dolu olmasını, her şeye öfkelenip bunu huy haline getirmemesi gerektiğini vurgular. İnsanların kendine muhtaç oldukları vakit yardım elini uzatmayı ertelememeli, bir konuda söz ile hükmetmekten ziyade fiilen hükmetmek gereklidir, zira söz bu dünyada kalır ama insanın yaptıkları öbür dünyada onunla birlikte gider. Gelecek zamanın saadeti ve huzuru için zahmet çekip çalışan insanın sıkıntıdan kurtulup saadete ereceğini, fakat gelecek zamanın lezzeti için günah işleyen kişinin ise elinde sadece günahlarının kalacağını söyleyerek insanların her daim işlerinde bunu gözetmeleri konusunda uyarır. İyilik edenlere iyilikle kötülük edenlere de af ile karşılık vermesini tavsiye eder. İnsanın, hikmetli kişilerin sözlerini dinleyip, nefis ve hevasına kapılmamasını, her zaman tevazu sahibi olmasını, hayırlı işlerinden asla pişman olmamasını ve daima adaletli bir yol izleyip çokça hayır işlemesini tavsiye eder.¹⁷⁸

¹⁷⁸ Ahmet, Rifat, age., s.19-20

SONUÇ

Osmanlı Tanzimat Döneminde yaşamış bir âlim olan Ahmet Rıfat'ın içinde bulunduğu dönemin verdiği şartların neticesinde meydana gelen ahlâkî yozlaşmaya karşı verilen ahlâk çalışmalarının içinde bulunduğu ve bu bağlamda eserler yazdığı görülmektedir. Yazmış olduğu eserlerin geleneksel İslâm ahlâkının temelini oluşturan nitelikli eserlere bir şerh olarak değerlendirildiği görülse de, üzerinde durduğu ve vurguladığı konuların önemine dikkat edildiğinde onun ahlâk anlayışını oluşturan temel unsurların ne olduğu görülmektedir.

Ahmet Rıfat Efendi Tanzimat Dönemi Osmanlı zamanında yaşamış bir âlimdir. Onun eser verdiği bu dönemi daha iyi anlayabilmek için bu dönemin ahlâk anlayışına göz atmak yararlı olacaktır. Bu dönemde devletin içinde bulunduğu ekonomik krizlerle birlikte batıya yönelişin ve özentinin artması neticesinde sosyal ve toplumsal yapı bozulmuş ahlâkî bir yozlaşmanın söz konusu olduğu görülmüştür. Bu kapsamda eğitim alanında ahlâkî bir düzenlemeye gidilmiş ve okullarda ahlâk dersleri verilmeye başlanmıştır. Osmanlı Tanzimat dönemi ahlâk eğitiminin İslam dininin esaslarına, gelenek görenek kurallarına, ahlâk risalelerine ve ilmihalî bilgilere dayandığı görülmektedir. Ahmet Rıfat'ında Kınalızâde'nin Ahlâk-ı Alâî isimli eserine bir "bergüzar" yani bir hediye/armağan olarak yazmış olduğu *Bergüzâr-ı Ahlâk* adlı eseri bu dönemde okullarda ders kitabı olarak okutulan bir ahlâk kitabı olması yönüyle önem arz etmektedir.

Ahmet Rıfat Efendi ahlâk, akâid ve muamelata dair konuları işlediği *Bergüzâr-ı Ahlâk*'in birinci bölümünde ahlâkın teorik boyutunu oluşturan nefis ve güçlerinden insanın nefsinde bulunan üç temel kuvveden bahseder ki bunların geleneksel ahlâk felsefesiyle aynı olan kuvve-i gadabiyye (öfke gücü), kuvve-i mümeyyize (düşünce gücü) ve kuvve-i şehviyye (arzu, istek gücü) nin olduğu görülmektedir. İnsanın sahip olduğu bu güçlerin ifrat ve tefrite kaçmadan itidal noktasında kullanılması neticesiyle ortaya çıkan Hikmet, Şecaat, İffet ve Adalet faziletlerinin geniş bir şekilde ele alındığı ve ayrıca insanın itidalden ayrılması sonucu ortaya çıkan faziletlerin tam zıddı olan reziletlerin de aynı konu içinde işleyerek değerlendirildiği görülmektedir. Bu bağlamda Ahmet Rıfat'ın insanın hayatında yücelmesinde ve alçalmasında önemli rolü olan bu kuvvelere ve bunların kullanılması gereken noktalara yaptığı vurgulamalara bakıldığında nefis ve güçleri konusunun onun ahlak anlayışına temel oluşturduğu gözlemlenmektedir.

Ahmet Rıfat Efendi'nin eserinde pratik ahlâkın konusu olan aile ahlâkıyla ilgili konulara da yer verdiği gözlemlenmektedir.. Tedbir'ül Menâzil yani "ev idaresi" bölümünde ailenin, ev halkının birbirleriyle olan ilişkilerinin düzenlenmesini ve bunların ahlâkî eğitim ve terbiyelerini konu edinmektedir. Eserinde herkes için geçerli ve gerekli olan, insanların toplumsal hayatta birbirleriyle olan ilişkilerine yön veren âdab-ı muaşeret kurallarının işlendiği ve bu konuların insanların pratik hayatı için ne kadar değerli olduğunun vurgulandığı gözlemlenmektedir. Ahmet Rıfat'ın bu konularda farklı bir hususa değinmemiş olması da kendinden önce gelen geleneksel ahlâk anlayışına sadık kaldığını göstermektedir.

Bu çalışma Osmanlı Tanzimat dönemi ahlâk anlayışına dair bir örnek sunma çabasıdır. Bu dönemin ahlâk anlayışında geleneksel ve klasik ahlâkın ne kadar rolü olduğunu Ahmet Rıfat'ın *Bergüzâr-ı Ahlâk* eseri bağlamında ortaya koymaya çalıştık. *Bergüzâr-ı Ahlâk*, İslam ahlâk felsefesine dair kendinden önce yazılmış eserlerden esinlenmiş bir muhteva görüntüsü vermesine rağmen, gerek kullanılan dil ve üslup gerekse konuları ele

alınış tarzına yansıyan kısa ve öz anlatım gibi hususları dikkate alındığı zaman eserin önemli bir özgünlük taşıdığı görülmektedir. Eser bu bağlamda, çalışmamız için bize önemli bir kaynak oluşturmaktadır.

KAYNAKLAR

- AHMET MUHAMMED B. HANBEL, 1992. Müsned, Cilt/21-23, Çağrı Yayınları, İstanbul
- AHMET RIFAT, 1315. Bergüzâr-ı Ahlâk, Matbaa-i Amire, 76s.
- _____, Tasvir-i Ahlâk, Tercüman 1001 Temel Eser/62, Haz. Hüseyin Algül, 384s.
- AKKUTAY, Ü., 1984. Enderun Mektebi, Gazi Üniversitesi Yayınları/38, Ankara, 251s.
- AKSEKİ, A.H., Ahlâk İlmi ve İslam Ahlâkı, Sad. Ali Arslan Aydın, Nur Yayınları, Ankara, 400s.
- AKYOL, A., 2013. “İslam Ahlâk Felsefesinde Değerler Eğitimi ‘İbn Miskeveyh Merkezli Bir Okuma’”, Muhafazakâr Düşünce/36, ss. 41-66
- AKYÜZ, Y., 1999. Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999’a), Alfa Yayınları, İstanbul, 275s.
- _____, 1989. Türk Eğitim Tarihi, Pegem Yayınları, Ankara, 251s.
- ALTINTAŞ, H., 1986. “Tasavvuf Tarihi”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları/171, Ankara, 193s.
- ARİSTOTALES, 1998. Nikomakhos’a Etik, Çev. Saffet Babür, Ayraç Yayınları, Ankara, 240s.
- AYDIN, F., 2017. “İslam Ahlâk Düşüncesinde Erdemler: Şehrezurî Örneği”, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi /5, C/6, İstanbul, ss.3101-3121.
- AYDIN, M., 1998. ‘Ahlâk’ TDV İslam Ansiklopedisi / 2, Ankara
- AYTEKİN, H., 1991. İttihat ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi, Gazi Üniversitesi Yayınları /20, Ankara, ss. 48-58
- BAYRAKTAR, M.F., 2015. Son Dönem Ahlâk Terbiyecileri ve Ahlâk Terbiyesi, Ensar Yayınları, İstanbul, 344s.
- BİLİM, C.Y., 1984. Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876), Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 106s.
- _____, 1988. Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876), Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 536s.
- BİRCAN, H.H., 2016. İslam Ahlâk Felsefesine Giriş, Çizgi Yayınları, Konya, 175s.
- BOZKURT, E., 2015. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Örgün Eğitim Kurumlarında Ahlâk Eğitimi”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi/25, 32s.
- BUHÂRÎ, 2008. Sahih-i Buharî Muhtasarı, Çev. Abdullah Durmuş v.d. Polen Yayınları, İstanbul
- BULUÇ, B., 1997. “Tanzimat Döneminde İlköğretim”, Çağdaş Eğitim Dergisi, Ankara, ss. 36-39
- CENGİZ, Y., 2018. “Ahlâk İlmi ve Diğer İlimlerle İlişkisi”, İslam Ahlâk Esasları ve Felsefesi, Edt. Murat Demirkol, Bilay Yayınları, Ankara, ss.19-37
- CEVİZCİ, A., 1999. Ahlâk Felsefe Sözlüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul, ss.17
- CİHAN, A., 2007. Osmanlı’da Eğitim, 3F Yayınları, İstanbul, 122s.
- ÇAĞLAYAN, A., 2005. Ahlâk Pusulası Ahlâk ve Değerler Eğitimi, Dem Yayınları, İstanbul, 148s.
- ÇAĞRICI, M., 1988. ‘Ahlâk’, TDV İslam Ansiklopedisi/1, İstanbul, ss.395-396
- _____, 1991. Anahatlarıyla İslam Ahlâkı, Ensar Neşriyat, İstanbul, ss.65

- _____, 1989. İslam Düşüncesinde Ahlâk, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 180s.
- _____, 2000. İslam Düşüncesinde Ahlâk, Birleşik Yayınları, İstanbul, 180s.
- _____, 2011. ‘Tedbirü’l Menzil’, TDV İslam Ansiklopedisi/40, İstanbul, ss.260-261
- _____, 1994. ‘Edep’, TDV İslam Ansiklopedisi/10, İstanbul, ss.412
- ÇETİNTAŞ, İ., (Baskıda). “ İslam Ahlâk Felsefesinin Kaynağı Olarak Nebevî Ahlâk”, Tüm Yönleriyle Hz. Peygamber ve Ahlâkı Sempozyumu, Kocaeli
- DEMİREL, Ö., 1995. Genel Öğretim Yöntemleri, Usem Yayınları, Ankara, 375s.
- DEMİRKOL, M., 2018. *İslam Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, Bilay Yayınları, Ankara, 348s.
- DRAZ, M.A., 2004. Kur’an Ahlâkı, Çev. Emrullah Yüksel, Ünver Günay, İz Yayıncılık, İstanbul, 528s.
- ERDEM, H., 1994. Ahlâka Giriş, Günay Ofset, Konya, 113s.
- _____, 2003. Ahlâk Felsefesi, Hü-er Yayınları, Konya, 230s.
- _____, 1996. Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya, 177s.
- ERGİN, O., 1977. Türkiye Maarif Tarihi, Eser Matbaası, Cilt/1-2, İstanbul, ss.82
- FAHRİ, M., 2004. İslâm Ahlâk Teorileri, Çev. M. İskenderoğlu-A.Arkan, Litera Yayınları, 330s.
- FÂRÂBÎ, 1992. Tahsilü’s-Saade, Thk. C.Ali Yasin, el-A’malü’l-felsefiyye içinde, Beyrut. 119s.
- İBN-İ SİNÂ, 2005. Metafizik I-II, Çev. Ekrem Demirli- Ömer Türker, Litera Yayınları, İstanbul, 512s.
- _____, 1880. “Uyunu’l Hikme”, Tis’u Resail içinde, Kostantiniyye, s.13
- İBN-İ MİSKEVEYH, 2013. Tehzibu’l Ahlâk, Çev. Abdulkadir Şener-İsmet Kayaoğlu-Cihat Tunç, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 247s.
- İHVÂNÜS’SAFÂ, 1957. Resailü İhvai’s-safâ, nşr. Butrus el Bustanî, Cilt/1, Beyrut 313s.
- KANAL, H.K., 2010. Ali Seydi Bey’in Ahlâk Düşüncesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı, İstanbul
- KARABULUT, M., 2010. “Tanzimat Döneminde Osmanlı’nın Yenileşme Sürecine Bir Bakış”, Türk Dünya Araştırmaları Vakfı, Sayı:187, İstanbul, ss. 125-138
- KARAL, E.Z., 1988. *Osmanlı Tarihi (1861-1876)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Cilt/7, Ankara, ss. 200-206
- KARAMAN, H., 2013. “ İslam Ahlâk Filozofları”, İslam Ahlâk Esasları ve Felsefesi, Edt. Müfit Selim Saruhan, Grafiker Yayınları, Ankara, ss.171-194
- KAYA, U., 2013. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı’da Ahlâk Eğitimi, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 386s.
- KINALIZÂDE, A., Ahlâk-ı Alâi, Tercüman 1001 Temel Eser/30, Haz. Hüseyin Algül, İstanbul, 331s.
- KOÇER, H.A., 1991. Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 272s.
- MEHMEDOĞLU, Y., 2001. Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi (1838-1920), İFAV. Yayınları, İstanbul, 258s.
- OKTAY, A.S., 2015. Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-i Alâi, İz Yayınları, İstanbul, 538s.
- PAZARLI, O., 1972. İslam’da Ahlâk, Remzi Kitabevi, İstanbul, 336s.

- PEHLİVAN, A. G., 2013. Mekteplerde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 448s.
- SAHİH-İ BUHARİ, 1991. Çev. Konyalı Mehmed Vehbi, Üçdal Neşriyat, Cilt/1, İstanbul, ss.220
- SARUHAN, M.S., 2014. İslam Düşüncesinde Ahlâk İlmi, Eskiye/28, Ankara, ss.53-66
- _____,2013. *İslam Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, Grafiker Yayınları, Ankara, 460s.
- SAYDAM, A., 2002. Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumunu Genel Türk Tarihi, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt/7, Ankara, ss.531
- SUNAR, C., 1980. İbn Miskeveyh ve Yunanda ve İslam'da Ahlâk Düşüncesi, Ankara, 189s.
- TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt/2, İstanbul, 1989
- Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi, Cilt/1, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001, Ankara, ss.181
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Cilt/1, Dergâh Yayınları, 1977
- TUSİ, N.,2007. Ahlâk-ı Nasırî, Edt. Tahir Özakkaş, Çev. Anar Gafarov, Zaur Şükürov, Litera Yayınları, İstanbul, 342s.
- ULUDAĞ, S., 2006. 'Nefis', TDV İslam Ansiklopedisi/32, İstanbul.
- ÜREKLİ, F., Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, ss.382-406
- YAKUBOĞLU, K., 2006. Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi, Gök kubbe Yayınları, İstanbul, 277s.
- YARAN, C.S., 2011. İslam Ahlâk Felsefesine Giriş, Dem Yayınları, İstanbul, 231s.
- YAZIBAŞI, M.A., 2014. "Klasik Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlâk Eğitim ve Öğretimi", İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi/4, İstanbul, ss.762-780.
- YILMAZ, H.K., 2012. Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar, Ensar Yayınları, İstanbul, 367s.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı – Soyadı : İsmihan SÖYLEMEZ
Doğum Yeri ve Tarihi : K.Maraş/ Afşin 1985

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : KSÜ. İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans Öğrenimi : KSÜ. İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri
Anabilim Dalı İslam Felsefesi Bölümü
Doktora Öğrenimi :
Bildiği Yabancı Diller :
Bilimsel Faaliyetleri :

İş Deneyimi

Stajlar :
Projeler :
Çalıştığı Kurumlar :

İletişim

E-Posta Adresi : ismihanyagci@hotmail.com
Tel. : 05530758662
Tarih :

EKLER

EK 1. Ahmet Rıfat Efendi'nin Bergüzar-ı Ahlak Adlı Eserinin Türkçe Çevirisi

BERGÜZÂR-I AHLÂK

Mekteb-i İdadiye-i Mülkiyenin dördüncü senesinde tedrisi, maarif-i umumiye nezaret-i celilesince tensib kılınmıştır.

Dar-ul Hilafet-i Aliye

1310

BERGÜZÂR-I AHLÂK

Bismillahirrahmanirrahim

Elhamdülillahirabbilalemin vessalatü vesselamü ala resulina muhammed (asm) ve ala alihi vesahbihi ecmain.

Hikmet-i ameliyeden yani ilm-i ahlâk ve tedbir-il menzil ve siyaset-ül medeniyeden (evin dairesi- şehirlerin yönetimi) bahs eden ve mütalaası dareyninde bahsi fevz (kurtuluş) ve necat olan (ahlâk-ı âlâ) namlı kitabın mezamin ve ibaratı biraz muğlakça olduğundan hem sayı-i muarifevaya hazreti hilefetpenahiyede mütealasını arzu eden zevat külfetinden kurtulmak hemde sermaye (dil nasazımdır nazım) için bir (bergüzâr) olmak niyeti halisesiyle kitab-ı mezburun (adı geçen kitabın) mevad-ı mukteziyesini ihtisara ibtidar-ı vezirine akaid ve âmâle müteallik bazı mesaili nafia ilavesiyle ikmaline ictisar (cüret-cesaret) eyledim.

Muhasebatı atika-ı maliye muhasebecisi esbak merhum

Ahmet Rıfat

Bir çocuk dünyaya geldiği vakit bihikmetullahi teala tabiatında ibtida gıdayı talep kuvveti mevcut olup biraz büyüdüden sonra def-i muzar için mevdu olan “kuvve-i gadabiyesi” ve ondan sonra tefekkür ve tasvir için mevdu olan “kuvve-i mümeyyize” ve daha sonra celb-i menafi için mevdu olan “kuvve-i şehvaniyye” zahir olur. Ondaki sonra insanların his ve hareket cihetiyle hayvanât-ı saire ile olan iştirakını ve natık ve akıl misillü hevası şerife cihetiyle imtiyazını elhasıl hakimiyet almayı zihnine koyub anlamaya başladığında akıllı sayılır.

İşte bu rütbe-i akla malik olan insanda artık kendi ahval ve efalini kavaid-i ilmi ahlâka tatbik ve dünya ve ahiretçe nafi ve muzır olan fezâil ve rezâili temyiz ve tefrik edebilecek kadar iktidar mevcut olacağından o makuleler daima hallerini zirde muharrer kaideye müracaatla muvazene etmek ve ahlâk-ı rezîlesi olduğu halde fırsat elde iken tashih ve tehzibine himmet eylemek lazımdır.

Ahlak

İbtida-i ömürde kuvve-i selase-i mezkûre yani kuvve-i gadabiyye ve kuvve-i mümeyyize ve kuvve-i şehvaniyyenin hadd-i itidalde olan faziletini ve ifrat ve tefritinde olan rezaletini beyan edelim:

Kuvve-i Selase:	rezilet	fazilet	rezilet
	Tefrit	İtidal	İfrat
1-Kuvve-i gadabiye.....	Cebanet.....	Şecaat.....	Tehevvür
2-Kuvve-i mümeyyize.....	Beladet.....	Hikmet.....	Cerbeze
3-Kuvve-i Şehvaniyye.....	Humud.....	İffet.....	Fücur
		Adalet	

Bu Adalet fazilet-i selase-i mezkurenin bulunduğu zatda hasıldır.

Bir insan kuvve-i gadabiyesi tehevvür (hayır ve şer hiçbir şeyden korkmamak) ve cebanetten (hayır ve şer herşeyden korkmak) ve kuvve-i mümeyyizesi (akıl) cerbeze (hayır şer, şerri hayır gösterebilecek bir durum) ve beladetten (ahmaklık) ve kuvve-i şehvaniyyesini fücur (haram helal dinlememe) ve humuddan (helaline bile şehvet duymamak) kurtarıp şecaat ve hikmet ve iffet fezâiline mâlik olabilir. İşte o kimse bahtiyardır ve biinayetullahı teala ahlâk-ı hasene ve fezâi-i mezkure sebebiyle dünya ve ahiretde derecât-ı aliyeye ve niâmı celileye nâil olacağında şüphe yoktur.

Kuvve-i gadabiyye

İşbu kuvve-i gadabiyyenin fazilet ciheti (şecaat) dir ki malik olan zat hüsn-ü hulk (güzel ahlak) ve adalet sahibi olur. Şecaatin onbir adet envaı bir veçhi zir (aşağıda) beyan olunur:

- 1- Kibr-i nefsi (olgun nefis): Şecaat sahibi olan zatın indinde fakr ve gına ve halkın kendini medih ve zem ve red ve kabul meyanıdır. Ve mülayim gayr-ı mülayim hiçbir vukuattan müteessir olmaz ve müşahede-i mehavuf ile himmetine kusur gelmez.
- 2- Necdet: Şecaat sahibi olan zat, hücum eden azayim-i ehval ve ahvale sabır ile mukabele eder ve hiçbir güne ceza’(hüzün) ve feza’(korku) etmez.
- 3- Uluvv-i Himmet(yüksek gayret): Şecaat sahibi olan zat, fakat tahsil-i metalibi kemalde mutemmih nazarını âli edüb kusur meratib-i dünya ve ikbal ve idbara iltifat etmez yani ikbalden memnun ve idbardan me’yus olmaz.
- 4- Sebât: Şecaat sahibi olan zat tahsil-i kemal yolunda bilafütür payidar ve birkarar olur.
- 5- Hilm: Şecaat sahibi olan zat emin ve mutmain-ul kalb olup hiçbirşey için ızdırıp çekmez ve faidesiz yere hiddet etmez.

- 6- Sükun (ölçülü hal): Şecaat sahibi olan zat muhasemat (hasımlık-düşmanlık) ve muharebat (harbetme) ve sair evzai(vaziyet) ve haletde hiffet (hafiflik) ve tizlik (acele) etmez.
- 7- Şehamet (Kahramanlık-Yiğitlik): Şecaat sahibi olan zatın iktisab-ı ömür şerife ve tahsil-i meratib-i aliyeye hırsı ziyade olur.
- 8- Tahammül: Şecaat sahibi olan zat tahsil-i fezâil uğrunda vücudunu itab ve her türlü mehn (yük) ve meşakkati ihtiyar eder de kimseye şikâyet etmez.
- 9- Tevazu: Şecaat sahibi olan zat nail olduğu ilmi mertebe ve menasib-i atayayı ilahiye bilip ebnayı cinsine izharı azamet ve ibraz-ı meziyet etmez. Daima küçük ve bikudret görünür.
- 10- Hamiyyet: Şecaat sahibi olan zat muktezayı gayret ve namus olarak daima harim-i nefsinin heraset ve himayet eder.
- 11- Rikkat (acıma): Şecaat sahibi olan zat bir kimsenin elem ve ızdırabını gördüğünde kendi efal ve efkârına halel gelmemek şartıyla müteessir olub iktidarı derecede ihsan ve iane eder.

Gelelim kuvve-i gadabiyenin hin-i ifradında olan tehevvrü. Bu tehevvrü dedikleri hulk, rezilet ve mazarrattır. Zira mübtela olan kimse mukavemet ve mukabele edemeyeceği bir mahalde beyhude muaraza çıkarıp kendisini tehlikeye ilka ve ızrar eder.

Kezalik hin-i tefritinde olan cebanet dahi reziletdir. Cebin yani korkak olan kimse sabır ve sebat lazım ve müstahsen olan mahalde ve muharebelerde bilasebep (sebepsiz) havfa (korku) düşer, bedkerdar olur.

Kuvve-i mümeyyize

İşbu kuvve-i mümeyyizenin fazilet ciheti (hikmet) dir ki malik olan zat hüsn-ü hulk ve adalet sahibi olur. Bu hikmetin yedi nev'i bir veçhi zir (aşağıda) beyan olunur:

1-Zekâ: Bir melekedir ki, bu vasita ile bir takım delail ve rumuzdan matlub olan şeyi istinbat ve istihraç olunur.

2-Sürat-i Fehim (anlama sürati): Bir melekedir ki, bu sebeple lazımdan melzumu serian intikale müessir olur.

3- Safâ'yı Zihin (zihin açıklığı): Bir melekedir ki, nail olan zat daima münbasıt (istek) ve matlubunu bilaıstırab tahkik ve tahsile müstaid olur.

4- Suhulet-i Taallüm (öğrenmede kolaylık): Bir melekedir ki, nefisde bir sür'at ve cu'det (açlık) hasıl ve hevâtırı (hatıralar) zaile olmakla matluba tamamen teveccüh ve vusule müyessir olur.

5- Hüsn-ü Taakkul (hatırlama): Bir melekedir ki, cem-i mesalih ve metalibde had ve miktara riayet ve ceb-i menafî ve def-i mazarrat bununla olur.

6- Tahfiz (kolay hatırlama): Bir melekedir ki, nefis taakkul ve teferrüs (feraset-zannetme) eylediği zor makule (akla uygunluk) ve methileyi bununla hıfz eder.

7- Tezekkür (zikretme): Bir melekedir ki, nefis tezekkür eylediği nesneyi her ne zaman murad eder ise bu sebep ile etyan eyler.

Gelelim kuvve-i mümeyyizenin hin-i ifratında (ifrat anı-zamanı-vakti) olan cerbezeye. Bu cerbeze dedikleri hulk-u reziletdir. Zira cerbezesi olan kimse kuvve-i aklıyesini bi takım hile ve desaise ve eşyayı acibe gayrı nafia ihtirama (bilinmeyen bir şey) ve masgaralığa sarf edip kendisini seferelde bırakır. Lakin fizamanına(zamanımızda) meşhur olan cerbeze işgüzarlık demek olduğundan rezilet değildir.

Kezalik hin-i tefritde olan beladet dahi reziletdir. Beladet ederek hakayık ve temyiz-i makulattan aciz ve mütehayyir olmaktır. Bu misillülere Türkçe alık (budala-sersem-ebleh-akılsız) tabir olunur.

Kuvve-i Şehvaniye

İşbu kuvve-i şehvaniyenin fazilet ciheti (iffet) dir ki, malik olan zat hüsn-ü hulk ve adalet sahibi olur ve bunun oniki envai bir veçhi âti (gelecekte) beyan olunur:

- 1- Haya (hicab-utanma): Afif (iffetli-namuslu) olan zat bir emr-i kabih irtikab edeceği zaman nefsinde inkıbaz ve infial hasil olur.
- 2- Rıfk (nezaket-yumuşaklık): Afif olan zatın nefsi hak olan emirde muti ve mülayim olur
- 3- Hün-nü hadi (hidayete ermiş): Afif olan zatın nefsi daima ahlâk-ı hamide tahsiline rağib (isteyen-rağbet eden) olur.
- 4- Müsalemet : Afif olan zatı ihtilaf ara ve vukuunda huşunet ve şikâkı (ayrılık) terk edip ruy-i cemil (güzel yüz-çehre) ve vifak (barış-dostluk) gösterir.
- 5- Dât: Afif olan zatın zimam-ı ihtiyarı (iradesini koruma) galebe-i şehvet zamanında dahi elinde olarak teskine muvaffak olur.
- 6- Sabır: Afif olan zat nefis ve hevaya olan meylini defia-ı himmet ve irtikap mesaiden mücanebet eder. Beynennaas meşhur olan sabır eğerçi zuhur, mesaib ve alamda ciz'i ve fiz'i etmemek isede bu makamda beyan olunan sabır anılmasıdır.
- 7- Kanaat: Afif olan zat makulat ve meşarıbat ve sair hususatda şey'i kalil ve kesir ile iktifa eder. Lakin cem'i mal ve iddihar kasdıyla değil.
- 8- Vakar: Afif olan zat daima umurunda teenni ve akıbetini tasavvur ile hareket ve münasebetsiz acele ve süratden mücanebet eder.
- 9- Ver'a: Afif olan zat amal-i hayriye ve efal-i memduhe ve makbuleye müdavemet ve mülazemetde kusur etmez.
- 10- İntizam: Afif olan zatda umur mukteziye ve mesalih ve vakıayı münasib suretde tertib ve tesviye için bir iktidara tabii olur.
- 11- Hürriyet: Afif olan zat kesb ve sarfını güzel bir yolda icra ve idare edib evlad ve iyaliyle serbestçe ve rahatça yaşar. Filhakike bir kimsenin kesb ve sarfı yolunda olmaz ise o kimsenin türlü türlü felaketsizliğe uğrayacağında şüphe yoktur.
- 12- Seha(cömertlik): Afif olan zat münasib olan mahalle layık veçhe üzere mal ve akça infak ve ihsan etmeği kendisine tabiat(huy) eder. Lakin nabimehil sarf, israf ve ibzar ettiğinden mezmumdur.
 - a- Kerim yani nefiyi âlem olan umurda mal-ı mefur-u bizal etmek,
 - b- İsar yani kendisinden muhtaç olduğu bir malı ihrak def'i ihtiyacı için sarf etmek;
 - c- Afuv yani ahzı intikam ve mücazata muktedir iken terk ve ihsan etmek;
 - d- Mürüvvet yani ahire menfaat isalini kendine zimmet telakki etmek;
 - e- Neyl (merama erme-isteğe ulaşma) yani efali pesinide ve ahlak-ı hamideye nailiyetleabtihaç etmek;
 - f- Mevasat yani ihvanının mehmata muavenetle beraber dostluk ve gamkesarlık göstermek;
 - g- Semahat(cömertlik) yani kerimeltabi olup rızasıyla bizel mal ve ihsan etmek;
 - h- Mesamehet yani bizeli vacip olmadığı halde malını kemal-i melayemetle ihsan edip hiçbir vecihle huşunet göstermemek dahi envai şahadandır.

Gelelim kuvve-i şehvaniyenin hin-i ifradında olan fücra. Fücür dedikleri hulk dahi reziledir. Zira fücür olan kimse şehvetine tabi olarak daire-i şer'i ve akıldan çıkıp fuhşiyat ve muherrematı irtikab ve inkisale telezzüz eder. Kezalik hin-i tefritde olan

(humud) dahi reziletdir. Zira Humud olan olan kimse müddet-i ömründe teehhil etmeyip şehvetini kat'ı ile zürriyetden mahrum olur.

Adalet

Biladde zikr olunan fezaili salise yani şecaat ve hikmet ve iffet bir zatda içtima eylediği halde ol zat adil sayılır. Adaletin ifrat ve tefriti olmayıp yalnız (cur-cevr) ıtlak olunur bir zıddı vardır ki o'da fezâili selise-i mezkureden beri bulunamamakdan ibaretdir.

Adaletin Envarı

- 1- Sadakat: Adil olan zat dostunu kendi ictinab eylediği mazarrattan tahlis ve meserrete i'sal ve esbab feragat ve rahatını istihsal etmekle müsterih elbal olur.
- 2- Ülfet: Adil olan zat ömr-ü dünya ve ahirette erbab-ı fazıl ve kemal ile hem efkâr ve mümteziç-i iltibağ olur.
- 3- Vefa: Adil olan zat encaz va'd ve kazayı hukukda ebeden kusur etmez.
- 4- Şefkat: Adil olan zat ebneyi sinsine bir keder arız oldukda müteessir olub izalesine sarf-ı himmet ve say-ı gayret eyler.
- 5- Sila-ı rahim: Adil olan zat akraba ve vatandaşına imkân-ı mertebe ihsan ve raeyet ve niyaz ve istidalarını tervice himmet eyler.
- 6- Mükâfat: Adil olan zat, zuhur eden inam ve ihsana daha ziyade ihsanla mukabele eder ve istihkakı olanları ve rızasını tahsil edenleri hoşnut eyler.
- 7- Hüsn-ü şirket: Adil olan zat, halk ile muemalatını kemal-i adl ve insafla icra ve cümlelerin hoşnudiyetini tahsile itina eyler.
- 8- Hüsn-ü kaza: Adil olan zat hukuk-u ihvanı minnet ve nedamet etmiyerek vech-i hüsün üzere kaza eder.
- 9- Teveddüd: Adil olan zat efazıl ve emasil ile sadıkane muhabbet ve rıza ve hoşnudiyetlerini tahsile himmet eder.
- 10- Teslim: Adil olan zat şeriat-ı mutahhirenin beyan buyurduğu bilcümle ahkâm-ı diniye ve dünyeviyeyi ve bir akl-ı sadıktan sudur eden kelamı bisevabı hakkıyla dinleyib teslim eder.
- 11- Tevekkül: Adil olan zat tebdil ve tağyiri kudret-i beşeriyenin haricinde olan mukadderat için beyhude ızdırab çekmez. Eltaf-ı ilahiyeye müntazır va razı olarak sa'y ve gayretde kusur etmez.
- 12- İbadet: Adil olan zat hasb-el ubudiye memur ve mükellef olduğunu evamir-i ilahiye ve ahkâm-ı şeriyeyi ifada taksir (kusur) ve tehaveni caiz görmez.

Fezâile meşabih(benzer) olan rezail

Bilad-ı beyan olunan fezâile meşabe bir takım ahlâk-ı rezile vardır ki adi (basit) nazarda fezâilden fark olunamaz. İzan-ı cemile bazı kimseler şecaat ashabına teşebbüh ederek tahsil-i mal ve tevsi-i maişet ve kesb-i şöret zamanında nefislerini nevea mehauf ve mehalike ilka ve kendilerini şecia itikat ederler. Halbukî asıl şecaat bilad-ı beyan olunduğu üzere tahsil-i kemal ve rızay-ı rabba müteal için olacaktır.

Kezalik birtakım naasdan ahz eyledikleri mebadi-i ulum-u akliye ve ıstılahat-ı hekimiyeyi mecalis ve mehafilde nakl ve mevzuat almayı fehemi dahil ederek erbab-ı hikmete teşbiye ve bu cihetle ceahlinin tahsin ve afriini tahsil ve kendilerini hekim itikat eder. Halbukî hikmeti tahsil ahlâk-ı hasene ve marif-i ilahiye içindir.

Kezalik bir takım kimseler iffet ve adalet ashabına teşbih ederek halk arasında züht ve takva ile meşhur olmak ve zamanında dünyayı kazanmak için müştehiyatdan

ictinab ve riyazetle bedenleri bitab edib kendileri müttaki ve ehl-i iffet ve keramet itikat ederler.

Halbukî iffet nefsi emmareyi ıslah ve rıza-yı hüdayı tahsil içindir. Kezalik zahmetsiz mala malik olanların gayr-ı müstahsen mahallere sarf eyledikleri mübalağa kendilerini seha (cömert) edemez. Zira sehavet makasid-ı diniye ve menafi' uhreviye içindir.

Hıfz-ı fezail

Mademki bir zat ya biltabi yahut bilfiil mertebe-i aliye-i insaniyeye nail ve rezailden teberri ile fezail-i memduhaya vasıl olmuştur. Artık bundan sonra rezil ve marız ilhak kimseleri terk edib kendi gibiler ile ülfet ve mesahebet etmelidir. Zira insana iyi kimselerden iyi ve fena kimselerden fena tabiat intikal eder.

Mesahebetin ahsen ve enfai ancak evamir-i ilahiye ve şeriat-ı seniye-i muhammediye(asm) ve terbiye-i nefsiye-i insaniye ve mübahese-i ilmiye ve mesalih-i meşrua-ı zatiyeye müteallik olanlardırki bunlardan maadası ne dünyaya yarar ve nede ahirete. Esnayı mesahibette beşâset dahi şart olub yalnız ifrat olan zihn-i bisyar ve tefriti olan tabis ve kesret-i ar makbul değildir.

Hülasây-ı kelimat kişi nefsinin daima seyyie-il halîk kimselerin şerrinden muhafaza ve âmâl-i hasene ve e'âl-i cemile ile areste etmek ve tabiatıyla gelen mal ve cah-ı tayiş zamanında kabul ve teşekkür edip gelmediği halde hazır ile kanaat eylemek ve cem'i akval ve e'âlini mizan-ı akıl ve insafa uğramak ve nefsinin ayıplarını görüb def-i çaresine bakmak ve ayıbını söyleyenlere gücenmeyip memnun olmak ve senakârların sena ve sitayişlerinden mahzuz olmak dahi cemil-i fezâildendir.

Emraz-ı nefsanîye

(Hayret, Cehl, Galebe-i gadab, Kin, Hased, Aşk, Betalet(avare) ve Kesel (tembellik)). Bunların cümlesi ahlâk-ı rezile ve mezmumeden olduğu gibi kaafe-i emrâz-ı nefsanîyenin dahi sebep ve menşeidir.

(Hayret): Bir marazdır ki mübtela olan kimse metalib-i hakikiyeyi idrakten aciz olup hak hangi tarafda olduğunu tercih ve hükme kadir olamaz ve buna ihtiyat-ı belîğ ve taammuk-u efkâr (fikirlerin derin manası) ile müdakkikane hareket ve cehdden başka ilaç bulunmaz.

(Cehl-i basit): Bir marazdır ki, mübtela olan kimse bir nesneyi bilemez fakat bilemediğini muğterif (itiraf) olur. Bu maraz eğerçi ibtida-i ömürde mezmum değil isede bu mertebede cahil kalmak mezmum ve bilmediğini öğrenmeğe cehd ve ıkdam etmek emr-i melzumedir.

(Cehl-i mürekkeb): Bir marazdır ki, mübtela olan kimse bir nesneyi bilemez ve bilmediğini dahi bilemez de bilirim diye iddia eder. Buna fevkalade bir inayet-i ilahi zuhurundan başka ilaç yoktur.

(Şehvet): Şer'an ve aklen ekl (yemek) ve şerbi (içmek) gayr-ı müstehak şeyleri yeyip içmek ve cevher-i vücudu nabimhal sarf ve telef etmek ve ekl ve şürbe haris olmak dahi emraz-ı nefsanîyedendir. Bunlara mübtela olan kimse için (almadatı binel dai velhamiyet re's-i kel devai) ve (elbitneti tezhib elfitneti) mefahim-i celilesini mütaladan a'la ilaç olamaz. İfrat üzere ekl ve şürb şer'an ve aklen memnu' olduğu gibi tibben dahi memnuadır. Eğer cevher-i vücut harama mukarenetle sarf olunur ise mazarratı din ve arz ve mala dahi sâridir.

(Gadab): Gadab bir keyfiyet-i mezmume-i nefsanîyedir ki hin-i vukuunda cevher-i ruh hariç bedene huruç ve kalbe olan dem-i dimağa uruc edib bedende cüret ve hararet zahir olur. Gadab insana kibirden ve ahari hakir ve kendini mütekaddir ve kâmil

görüp beğenmekten ve diğerini kendi takdir ve tazibinden ve hariç ve az itidal-ı latife ve istihza ve gadr ve zulüm ve kıskanmaktan gelir ise de herkesin gadabı bir surette değildir. Mesela, bazı kimse geç gadablanıp tez savuşturur. Ve bazıları tez gadablanıp tez savuşturur ve bazıları geç gadablanıp geç savuşturur. Ve bazıları dahi tez gadablanıp geç savuşturur. Fakat işbu dördüncü nevi yani tez gelip geç geçen gadab en ziyade muzır olduğundan ve zaten gadabın kaaffesi funun-u cünundan bir nev'i ve aksam-ı sekireden bir kısım olarak daimi nice belaları müstelzim ettiğinden def'i için ıkdam ve fevk-ıl gaye-i ihtimam lazımdır.

Eğer bir kimse hin-i gadabda insanın idaresi elinde değilki nefsinin zabt etsin diyerek itiraz eder ise (niçin bir kimse kendi cariye ve gılamına gadablandığı kadar huzur-u padişahide gadablanmıyor. Demek ki o kimse padişahdan ihtirazına binaen nefsinin zabt edebiliyor. Bu halde iradesi elindedir, cevabı verilir.

(Cebânet): Cebanet bir mezmum şeydir ki insan onun sebebiyle nefsinin zebun eder ve gadabın meşru ve makbul olduğu mahalde miskin ve naçiz kalır. Bu hale ekseri mahkar olmadan ve tadişine hâlel gelmekten veya bir tamâhkâr şerrinden veya bir işde payidar olamamaktan veya evlad ve iyalinin bir fazihesi zuhurundan gelir.

Buna mübtela olan zat himmet ve gayrete münafî olan evzayı terk ve nefisde hasb-el halıka merkuş olan gadabı itidal üzere muharrik ve mahallinde istimal ederek ve gayyur ve muktedir zatlarla musahebet eyliyerek kendine ilaç etmelidir. Ve bu cebanetin bazı esbaba mebnî bir kavim ve millet içinde dahi umumiyet üzere zuhur eylediği mesbukdur. Neuzubillah.

(Havf): Havf ekseri bir şiddet ve mağlubiyet görmekten yahut kendinde kudretsizlik hisseylemekten gelir. Bu dahi vukuu melhuz olan bazı mekruhât için bir terğib ve tevkîe demek olduğundan gayet mezmum ve mekduh add olunur. Çünkü atide vukuu muhtemel olan mekruhât eğer zaruret ve mukadder ise bunun için kablelvukua elem çekmek belayı isticâl (davet-celb) ve eğer gay-rı zarurî ise men'i çaresini düşünmek ve sebebi kendi fi'ili olduğu halde terk ve ıslah eylemek havfından hayırlı olacağı müstağni-i sualdir. Yani iki surette dahi havfın faidesi yoktur. Yok eğer havf mevt için ise bu hal bilcümle zevil ervaha müstevli ve takdim ve te'hiri gayr-ı kabil bir emr-i ilahî olduğuna ve ileri geri herkesin o köprüden geçeceği derkâr bulunduğu binaen mahalli havf değildir. Mamafiye bir kazay-ı nage zuhuru tesadüf olunmamak şer'i şerifin men buyurduğu mahallinden ictinab lazımdır.

(Betalet): İşbu betalet eğerçi bazı cühela nezdinde inziva ve uzlet rengini kazanarak makbul ve muteber add olunur isede gayet muzır ve mezmum bir haslettir. Zira dareynde tahsil-i saadet, içtihat ve gayret ile olur.

İşbu betalete mübtela olan zevat tekasül ve adem-i mübaşeretin dünyaca mucib-i ihtilal-i ahval ve inkıtai amel ve ahiretçe müsteceb harman ve mal eddiğini mülahaza ve bu babda mestur sahaf olan asarı ve bergüzârı mütala ederek betaletden kurtulmak lazımdır.

(Hüzn): İşbu hüzn insana matlub ve mahbubunun fevt ve nabu'd olacağını his ve sekir hali nereye varacağını tefekkür eylemekten yahut müştehiyat-ı nefsanîyeye hırs ve tamayı ziyade olduğu halde adem-i husulünden gelir.

Bu halde olan zatın âlemi gün fesadın devam ve bekası olmadığını mülahaza ve levh-i hatırını nukuş-u amaldan ve kerden himmetini kad-ı alakadan tahliye ile kendine ilaç etmelidir. Sokrat-ı Hikeme sual etmişler ki: (niçin daima şa'ad ve handan olub hiçbir şey için gam ve gada çekmezsin?) cevap vermiş ki (ben hatırıma hiçbir nesneye taalluk etmem ki hatta adem-i husulden gam ve gada hasıl olsun!) ne güzel cevap ne güzel ahlâk.

(Hased): Hased dedikleri hal cehl ile tamanın içtimayından tevellüd eder bir hulk-u kabihdir (kötü ahlak). Ve bu da aharin husul-u nimetinden bihuzur (huzursuz) ve

müteallim olub zevalini istemek demektir. Fakat herkesin hasedi bir nev'i olmayıp kimisi mücerred nimetin mahsudedden zevalini ister. Kimisi o nimetin kendine gelmesi gayr-ı mamul olduğundan bari mahsudedden dahi zail olarak beraber olmasını ve bu cihetle tefevvukundan kurtulmasını ister. Kimisi dahi nimetin mahsudedden zevaliyle yalnız kendinde hâsıl olmasını ister.

Fakat bir kimse aharin nail olduğu nimetin zevalini arzu etmeyerek kendinde dahi olmasını arzu eder ise buna gıpta derler hased değildir. Ara yerde hiçbir münasebet ve sebep yokken mahza su-i ahlakdan naşi hased edenler dahi bulunur isede ekseri akran ve mütalakat ve ihvan arasında münasebet ve rabıta-ı müşareket ne kadar ziyade olur ise hased dahi o nisbette vukuubulur. Bunun ilacı kitab-ı ehadis-i nebeviyede muharrer olduğu vecihle bazar hasidin hemişe kasıd olduğunu ve bilakis mahsudun nimet ve devleti tezayud edib haside (Elhasud layesud) mezmun-u menfi üzere yalnız bir azab ve ıztırabdan başka bir şeyi kalmıyacağını insafla mülâhazadır.

Bir kimse kendinde öyle bir hased zuhurunu his eylediği vakit derhal zıddıyla tedbir etmek yani hased edilecek zatı zem edecek yerde medih ve tekbir edecek yerde tezellül etmek ve o zatın naehil olduğunu nimete istihkakını cebr-i nefsi ile tasdik suretiyle yavaş yavaş hasedini mahv eylemek lazımdır.

(Afât-ı Lisan): Lisan ecza-yı vücudun bir cüz-ü latifi olup şerafet ve imtiyaz-ı insaniyeyi mucip olan natık ve iman onunla hâsıl olursada bir çok afat ve mazarratın hudusuna dahi sebep olmakla hikema ve salihanın afat-ı lisandan ictinaben sukuti ihtiyarları tehyi olmayıp mahza hikmet ve bu babda mestur sahaif-i asar olan tenbihat-ı celileyi layıkıyla tefhim ve kabulden ibaretdir. İzan-ı cümle İmam Gazali hazretleri sükutun lüzumundan bahis buyurdıkları sırada kelamı dörd nev'i olup, birincisi (mahz-ı mazarrat) olduğundan tekellümü gayr-ı caiz; İkincisi (ya zarar veya nef'i müştemil) olduğundan zararı nef'ine değmeyeceği cihetle tekellümü gayr-ı caiz; Üçüncüsü (ne nafi'a ve ne muzur) olduğundan abes ve faidesiz ve tekellümü gayr-ı caiz; Dördüncüsü (mahz-ı nef'i) olmak cihetiyle yalnız bunun tekellümü caizdir buyurmuşlardır.

Afat-ı lisan din ve dünyaya faidesi olmayan malayani ve muzır kelama derler. Eğer içinde kizb ve gıybet ve nemimet (laf taşıma-bozgunculuk) olur ise daha fena olmakla olvakit haram olur ve bunun hürmeti kıyas-ı nefis ile anlaşılır. Zira bir kimse seni gıybet ve nemimet etse elbette müteazi olursun.

Kezalik icab etmeyen yerlerde lüzumsuz olarak söz söylemek ve bir kere söyledikten sonra bir daha tekrar etmek ve ihtisarı mümkün iken tetvil-i kalam eylemek dahi afat-ı lisandandır.

Kezalik fisk ve fücra müteallik havadis söylemek ve cebabir ce zalimenin nigmet ve refahını tezekkür eylemek ve fahiş fahiş latifeler latifeler etmek dahi afat-ı lisandandır.

Kezalik münakaşa ederek bir kimsenin kelamını red ve cerh ile kendi faziletini ortaya koyub o kimseyi teşhil ve mahcub etmek dahi afat-ı lisandandır. Layık olan o söz eğer dünyaca bir şey ise sükut ile geçiştirmek ve eğer dince bir mesele ise hatasını rıfk ile tashih ve nasihat etmek ve hiçbir suretle mahcub etmemek iktiza eder.

Kezalik husumet ve şikakı mutazammın olan kelamı söyleyib te'kidi husumet ve adavet etmekte afat-ı lisandandır.

Hüner cem'i zamanda adaveti muhabbete tahvildir, yoksa muhabbeti adavete tahvil etmek insaniyet değildir.

Kezalik müsahebet-i arifiyede yani adeta konuşulduğu esnada bir takım ıstılahat ve ibarat ve sec'a ve istiarat ile söz söylemek dahi bifaide (faydasız) ihtiyar-ı külfet ve herkesin istihzasını calib bir fena tabiat olduğundan afat-ı lisandan addolunur.

Kezalik seb ve şetm ile söz söylemek ve zikri müstahcen ve mahalli edeb şeyleri elfaz-ı sarihe ile beyan etmek ve lisanını lanet ve bela tabirlerine alıştırmak ve beddua

etmek dahi afat-1 lisandandır. Zira lağnetin manası rahmet hakkından dūr olsun demek olduğundan ve beddua velev bir zalim hakkında olsun menhi ettiğinden böyle ağır sözlere lisanı alıştırılmamalı ve hasmına seb ve şetm ile izhar-1 gayz etmekten işi Cenab-1 (kahhar-1 zülcelale)havale etmek daha hayırlı olduğunu bilmeli.

Kezalik tayiş ve tefahūr ve telezzüz için teganni etmek yani türkū çağırarak ve haikatde şayan-1 medih olmayan şeyleri methetmek ve şunu bunu zem ve hicv yolunda aşar söylemek dahi afat-1 lisandandır. Fakat def'i vahşet için kendi işiteceği kadar teganni etmek ve elhân-1 latife ile Kur'an-1 kerim ve ilahiyat okumak ve tıb'ı selimin kabul ve tahsin edeceği surette güzel aşar söylemek memduh ise de daima taganni ve aşara sarf-1 enfas ve efkâr edibde istihsale münafi diniye ve dünyeviyeden geri kalmak dahi lazım değildir.

Kezalik, ifrat derecede latife söylemek ve maskaralık ve istihza etmek ve taklid kesmek ve yalan söylemek ve yalan yere vaad etmek ve her şey için yemin etmek dahi afat-1 lisandandır. İş bu kizbin şer'an ve aklen mezmum ve mürtekinin her hal ve mahalde ma'yub ve medhul eddiği müstağni beyan ise de esnayı harbde zarar-1 ağdayı ve zuhuru melhuz olan şerri def'i için söylenmesi mübah addolunmuştur.

Yalan yere vaad etmek vefasızlığı mudi ve yemin seyf-i ilahi olduğundan böyle şeylere lisanı alıştırarak baas-1 nedamet ve mah-1 şan ve şerafetdir.

Kezalik, gıybet yani bir kimsenin gıyabında incineceği sözü söylemek ve filan kimsenin hali şöyle imiş diyerek su-i zan etmek afat-1 lisandandır. Eğer o hal sahihan o kimsede var ise gıybet olunmuş ve yoksa bühtan edilmiş olacağından ikisi dahi medmum olub fakat ehl-i bidatın ve ilan-1 fiskiye den fiska ve zalimenin gıybet olunmasında beis yoktur.

Kezalik, nemimet yani koğuculuk ve ikiyüzlülük dahi afat-1 lisandandır. Hakikat bir kimsenin sakındığı şuyundan çekindiği kusur ve hatayı gidip aleme haber vermek yahut ima ve işaret ile ifşaa eylemek, ve iki düşmanın arasına girip herbirine başka türlü söz söyleyerek adavetlerini teşdid etmek ne kada fena şeydir.

Lakin iki kimsenin arasına girip yekdiğerine nakl-i kelim etmeyerek bazı tevilat-1 cemile ve kelimatı müsâlaha iletelifi zat-ıl beyn (kişiler arası) edilir ise zararı olmayıb makbuldür. Bil ki buna "mudarât" derler.

Kezalik, ifrat ve fahş ve kizbi netice veren medihgilik dahi afat-1 lisandandır. Bahusus medih ve sena tama-1 dünya için olur ise daha fena. Envaı zillet ve zaruret o kimseye cezadır.

Kezalik tekellümde daima hata ve hâlel vukubulmak dahi afat-1 lisandan olub ilacı (men kesri kelim kesri zille) mezmun menfi teamüldür. Bir kimse kelime-i küfrü latife olsun diye söylese indelulema o kimse mazur tutulmayıb tecdid-i diniyle hükm olunur ve eğer lisanından öyle bir hata zuhur edibde hatırdan çıkmış ise daha müşkül olur. Binaenaleyh arasına (allahümme enyieuzubike min eşrikebike şeyya veena aglemi festağfirike lemaağlem inneke entel allamulguyub) diyerek münacaat etmeli ve halkı güldüreğim yahut ne güzel bildi ne tuhaf oldu dedireğim diye beyhude hatalarda bulunmamalı.

Kezalik, müteşabihat-1 Kur'aniye ve sırr-1 kaza ve kader gibi mesail-i müşküleyi ulema-1 fehimin beyan buyurdıklarından ileri tamıka kalkışıb aneçhil (cahilane) bahs ve cidal etmek ve kendinde olmayan fazileti var iddia edib öğünmek ve haddinden ziyade tavr-1 fazilane ile söz söylemek dahi afat-1 lisandır. Bu haslet-i acibe ile kizbden tereküb eder.

(Buhl-Cimrilik-): Buhl, atası (verme) şer'an ve mürüvveten (insaniyet) münasib olan nesneye gadir olduğu halde vermemeye derler. Mesela agniyadan bir kimse malik olduğu nimetten muhtacına bir nesne vermemeyeği itiyad etse velev zekatını ifa etmiş olsun yine bahil ve mürüvetsiz sayılır. Bir fakir malik olduğu şey-i cüz'iyeyi imsak

(tutmak-saklamak) eylese bahil sayılmaz. İş bu buhl denilen tabiat ya havf-ı fakirden yahut ifratla muhabbet-i maldan veya şeraret-i nefis sebebiyle hayr-u hasenat istememekden hâsıl olur.

Bu tabiatta olan zata şu mülâhaza kafidirki nice müddet hembizim ve sohbet olduğumuz ehibba ve esdikadan vefat edenlerin fart-ı muhabbet ve envai zahmetle cem etdikleri mal şimdi kimlerin tasarrufundadır? Ve o malın gerek evvelce baki hayatiçin gerek sonra hayırla yaadiçin bir akçelik faidesi olmuşmudur? Olmamışdır ve olmaz. Zira kendi eliyle görülmiyen bir iş yed-i ahirle görülmez.

Hasılı evlad için olan buhl dahi mezmum ve şer'an ve aklen makduhedir. Zir Cenab-ı Rezzak-ı alem o veledin rızkını kablel ulada takdir ve tedbir buyurmuşdur.

Görmez misin ki nice kimseler bir akçelik mirasa malik olmadıkları halde pederlerinin ve cedlerinin göremediği naim-i celileye nail olurlar ve bazı kimseler dahi birçok mirasa malik oldukları halde az zaman içinde fakr ve fakiyeye mübtela ve zelil olurlar. Bunlar hep tahdir-i ilahidir. Ve varis için hazinedarlık hayali batıl ve evladı mala ısmarlamak kâr-ı cahildir.

(Riya): Riya, gayet mezmum ve akbih bir sıfat olduğundan ona “şirk-i asgar” dahi dediler. Gani’i bir ibadet ve ömr-ü ahiretine ondan azhar ve araet maksud ola, riyaadır. Mesela zahit ve riyazatkar desinler ve kendide havf ve hüzn-ü ahiret his eylesinler diye bedenini la gayr-ı savvetini zayıf ve hareketini aheste ve nezrini hafif etmek tac ve yamalı hırka giyip ve büyük misvak taşıyub ve sakalını uzun ve bıyığını kısa edib sufi hilatına girmek ve müteharrinden olduğunu anladib neticesinde şöhret kazanmak için kürsülerde ve mecalis ve mahafilde vaaz ve nasihat ve irşad etmek ve rükua ve sücudda çok durup ve merakıb tavrında oturub kendine mübarek zat imiş dedirtmek ve şöhret için mürid edinmek hep riyaadır.

Buna mübtela olan zat bunun mucib-i habt-ı amal ve badia-ı kahhar-ı zülcelal olduğunu ve maksud olan menâfi-i dünya ve medayâ-ı âvâm cahil eğer ki ibtidai halde nefse tatlı gelir isede akıbeti merarite mevadi olacağını mülâhaza ve nefsiyle mücadele edib dünya ve ahirette mucib-i perişani olan şu zemimededen kurtulmak lazımdır.

Yukarıdan beri zikrolunan ahlâk-ı rezile ve emrâz-ı nefsâniyenin çare-i endifai mahallerinde beyan olunmuş ve bunların indelhükme hülâsası herbir emrâz-ı nefsâniyenin ilacı fesad ve mazarratını insafla tefekkür ve ictinabeden ve anda erbab-ı sülûke telkin mürşid ile kelime-i tevhide mülazemetden ibaret bulunmuştur.

(Tedbir-i beyt): İnsanın mizacı latif olduğundan hayvanat gibi evler ile geçinemiyor. Biltabi herşeyin latifini ve ileride lüzumu olacak eşya ve erzakın evvelden tedarikini arzu eylediğinden evvel be evvel hemcinsi arasında bir mekan tedarikiyle eşya ve evlad ve iyalinin orada muhafazasına mecburdur. Binaenaleyh bir kimseye iskan eylediği memlekette bir hane lazım olub fakat bu hanenin en havadar mahalde olması ve hava cerayan edib rutubetden emin olmak için etrafının vasi’ ve küşade olması ve içinde seyf ve şita için başka başka mazbut odaları bulunması ve makarr-ı nisanın sadai işitilmeyecek kadar baid veya fasılalı bulunması ve derun-u hanenin ziyadar ve müferreh olması ve binanın israf derecede yüksek olmaması ve bahası ve vüsati kişinin hal ve iktidarından ziyade olmaması ve mefe ve şaat ve sairesinin çok zaman kullanılır suretde sağlam ve zarif şeylerden yapılmış ve kapı ve pencereleri emniyet bahş olacak suretde muhkem olması ve mutbah ve hamam gibi ateş kullanılacak ebniyenin asıl binadan hariç bir mahale yapılması ve gece ve gündüz derun-u hanede su bulundurulması geceleri kapı ve pencereler sed ve bend olunmaksızın yatılmaması ve komşuların her vecihle edeb ve kemal zatlar olmasına dikkat edilmesi lazımedendir. Zira bu alemde güzel komşudan kötülük fena komşudan iyilik görüldüğü mesbuk değildir.

(Tedbir-i mal): Malın ehval-i selisesinden bir necisi i'rad olup iş bu iradın keb-i ihtiyarı ile hâsıl olduğu cümleye malum ise de nevcehle kesb olunmak münasib olacağı mahal tahkik olduğundan beyan olunur. Şöyle ki: hikemanın tahkikine göre vücud ile olmayıb nefs-i natıkanın âmâli ve cevher-i aklın sarfiyla olan bilcümle senayı'ı senayın en şerif ve muteberidir ve bu da tedabir-i sa'be ve a'rayı nefise ve bulunduğu makama müteallik meleke ile olan vezaret ve ilme ve fezail ve hükemada olan ulum-u a'liye ve aliye ve hukuk ve tıb ve hikmet ve riyaziyat ve cümlelerin mabel iftiharları olan askerlikteki kuvvet ve şecaat ve maharetdir. Bunlardan sonra ziraat ve ticaret vesair sanayi-i memduha dahi ikinci derecede muteber isede üçüncü derecede bulunan sanayi-i hasise medmumdur. Zira sanayi-i hasisenin birtakım muhtekerlik ve hilekârlık ve sihirbazlık ve gammadlık gibi şeyler olduğundan mesalih-i nasa münafi ve birtakım maskaralık ve hevaenindelik ve çalgıcılık nevinden olduğundan egerçi mesalih-i nasda münafi değil isede lakin fazilet ve mürüvvet-i nefse mugayır ve âdâb-ı umumiyyeye mahal ve bir takımını superendicilik ve lağımcılık ve debbağlık gibi şeyler olduğundan mucib-i nefretidir. İşte bu vecihle senayın envayı malum olduktan sonra metuset ve Memduh olan ticaret ve ziraatı ihtiyar etmek münasib isede hilekârlık ile aherin malını almak ve ihtikara sapmak gibi cur ve zulümden ihtiraz ve senayı'i hasiseden ictinab lazımdır. Yok eğer iradın kesb-i ihtiyar ile olmayıbda miras ve vezaif gibi bila ihtiyar hâsıl olur ise kıymetini bilib ve şükürünü edib misak-ı şer'i üzere sarf etmelidir.

Malın ikinci hali olan hıfz hususunda dahi ihtimam ve dikkat lazımdır. Çünkü malın hıfzına dikkat ve tenmirine ve tesmirine himmet olunmaz ise idare-i beytiye hazıra intikal eder ve hazır dahi tez biter. Bineanaleyh bu babda ulemayı feham hazeratının beyan buyurdıkları vecihle hareket etmek yani malın ibtidai şer'an vacib olan zekat ve sadakatını verib ondan sonra evlad-ı iyalinin idareleri için muktazi olan hevayıcı tedarik etmek ve ondan sonra dahi ileride vukuu muhtemel olan kedad ve zaruretde sarf için badelmasarıf varidatdan biraz şeyi artırıp ihtiyaten hıfz eylemek münasib olur. Ve idaresine bizzat nezaret kabil olamayıp aherin himmet ve insafına bırakılacak akaretden faide beklemek ve faidesi meçhul olan mal veya mülkü kuru bir tahmin üzerine alıp saklamak kâr-ı akıl değildir. Daima revacı mukarrer ve menfaati az olursa bile zarar ve ziyatı gayr-ı muhtemel ve her mahal ve zamanda müşterisi mamul olan şeyleri alıp satmak ve ekib biçmek hayırlıdır.

Malın üçüncü hali olan sarf hususunda dahi Cenab-ı Hakkın rızasını gözetmek yani şehvet ve mahremata ve akran ve emsale gayret-i fasidesiyle ve taife-i nisa sözüyle i'tama ve elbise gibi şeylere har caz iktidar ve lüzum-u akçe sarfindan ictinab etmek ve fakr ve bikesane yoluyla ve layık vecihle ihsan eylemek ve celb-i mülayim ve def-i mezalim gibi umur-u zaruriye için akçe itası icab eylediği halde itidale riayet ve israfdan mücanebetle verib yar ve ağyardan ketme etmek.

(Tedbir-i İzdivac): Harama meyilden ve galebe-i şehvetle ızdırabdan kurtulmak ve zürriyet hasıl olmak için her bekarı teahil etmek lazım isede alacağı hatunun ehl-i iffet ve diyanet ve akile ve zevcine muhibe olması ve zeban deraz ve hak naşinas ve akim yani kısır olmaması şayan-ı dikkatdir. Ve berhar hatun almak cariye istefar işinden hayırlıdır. Zira harde iffet ve hüsn hulk-u cariyeden ziyade olur ve şayet iffeti noksan bile olsa akraba ve müteallikatine karşı ifşa edemeyeceğinden emniyet olunur. Bakire ile tezevvüç seyib ile tezevvücden evladır. Zira tabiatı üzere kabul ve terbiye ve edepte bakire daha mülayim olunur. Alınacak hatunun bilade muharrer evsafıyla mütehallike olmasıyla beraber hüsn ve şeref neseb ve gınasıda olursa daha aladır. Lakin mücerred hüsn ve şeref neseb ve gınası iltizam olunur ise zahmet çekilmek mukarrerdir. Bazı hükema iffet ile ziyade güzellik bir hatunda nadiren içtima eder itikadında olduklarından çok kimseler mütevassıt hüsnünde hatun tedarikini ihtiyar eylediler. Alınacak hatunun peder veya validesi ne kesb ve meslekde ise alacak adamın san'at ve

mesleği de ona tevafuk etmek mucib-i hüsn imtizaç ve rahatdır. İbtida hatunu görüp beğenmek üzere gönderilecek hatunki ona görücü derler. Bu hatunun ehl-i dikkat ve rasatken ve sadıka olması dahi gözetilecek şeydir. Zira alınacak hatunun evsafı mebhusede olup olmadığını ve mizaç ve meşvarını bir iki görüşde anlayabilmek ve hakkıyla haber vermek haylice dirayet ve ehliyete muhtacdır. Vasıta olan kimsenin dini, hulku ve hasis ve hasud olmamasına dikkat lazımdır. Zira öyle uygunsuz adamlar böyle işleri bilir bilmez ifsad edebilirler. Hin-i akd ve zıfafa vukubulacak masarif gayet mutedil olmalı ve emsal ve akran gayretiyle birçok akçe sarf edib sonra nedamet ve zaruret çekmemeli. Daima zevceye lütufla muamele olunmalı. Hal ve iktidara göre lüzum olan elbise ve harçlık vesaire derig olunmalı. Arada alaka hasıl olur ise setr edib çeviklik izhar edib izhar-ı muhabbet etmemeli. Zevcenin az çok malına el uzatmamalı. Zira hatunun malından bir faide olmaz ve olsa bile şımardığına değmez. Hatunun bir fi'l-i şeniye de bulunduğu tahakkuk eder ise galgakesizce def'i ve tatlıkı umur-u meşruadan olduğu gibi maziye ve ahvale ve evdayı imtizaca mania olduğu bildefat tebeyyün eden ve ıslahı kabil olamayan hatunun dahi def'i ve tatlıkı mübah ve mecaz (caiz) isede her münazaa ve muhalefette hiddetle vesair haletle haremmini boşamak ve sonra tecdid-i akde muhtaç olmak pek ayıp ve gayr-ı münasibdir. (beyit)farsça.

İzdivacdan maksud olan bir veled dünyaya geldiğinde Cenab-ı Halıka teşekkür ve bir güzel isim tesmiye oluna. İktidar var ise sahih-il vücud velakıl bir daiye tedarik kılına. Zira daiyenin süd ve terbiyesinden çocuğun cisim ve tabiatına pek çok tesirat olduğu mücerredir.

Biinayetallahu teala meded rıza tekmil oldukda yavaş yavaş okumağa tergib ve giderek adab ve akaid-i diniye talim oluna. Daima hareket ve sükunetine dikkat ve ahlâk-ı reddiyesinin mazarratı ve ahlâk-ı hasenesinin menfaati lütufla tefhim kılına. Çocuğu susturmak için ummacı geliyor falan oluyor gibi şeyler ile korkutmak ve küçük acemi cariyeye ve hademe kucağına verib gezdirmek ve hamamda ziyade sıcak suyla yıkatmak ve durdurmak ve çok esvab giymeğe alıştırmak ve münasebetsiz ve batın-ıl hazım şeyleri yedirmek ve ilaç ile uyutmak ve karanlıkda yatırmak ve gezdirmek ve çocuğun her kusurunu görüb söylemek ve sık sık tedib etmek caiz değildir.

Çocuğun tabiat ve istidadı hangi fene mülayim ise o fene suluk ettirile. Evlad eğer kız ise erkek çocuklar ile ülfet ettirilmiye. Daima rıfkla terbiye edilerek büyüdüle. Hadd-i bulğa eriştikde küfüv ve münasibi bulunub tezevvüç oluna.

Damadın edeb ve hüsn-ü hulk sahibi olması ve hane idaresine muktedir bulunması mültezim olub mansıb ve neseb ve hasinine bakılmalı.

(Adâb-ı Tekellüm): Kelamın mazarrat ve menfati evvelce beyan kılınmıştı. Mucibiyle amal olunub mümkün oldukça çok söylemekden ihtiraz oluna. Zira kesret-i kelam hiffet ve sehafet-i akla alametdir. Bir kimse bulunduğu mecliste uzun uzadıya hikayelere başlayıb sair ahbaba nöbet vermez ise o kimsenin ahbab beyninde(arasında) kadr ve mehabeti zail olur. Bir kere söylenen sözün iadesi samine(dinleyene) ızdırab verir. Birinin kelamı tamam olmaksızın söze başlamak ve bir cemaat kendilerine müteallik bir husus için mübahese ederler iken bilamedhal karışmak ve kendisinden saklanan bir kelamı merak ve mühim itikad edib taharri ve tecessüse kalkışmak ve kiberaya kinayat ile söz söylemek ve hin-i tekellümde avazını ziyade veya pek hafif çıkarmak ve baş ve kaş ve göz ve eliyle işaretler ederek söz söylemek ve mübahese olunur iken inad ve cedel etmek ve zaruret olmadıkça münaraza ve mübaheseye girişmek ve bir kimsenin aza ve hareket ve akval ve esvatına takliden ve istihzaen söz söylemek ve fevkalade temlik ve huzua ve mehmet ile lakırdı etmek ve etnayı sohbetde lisanını anladınmı? Beni dinle! Bana bak! gibi zaid kelama alıştırmak ve hiyn-i tekellümde diğerini istişhad etmek ve bir kimse diğerine bir şey sual eylediği vakit biri tarafından atılıb cevap vermek ve izhar-ı fazilet ve malumat kasdıyla ötekine berikine

münasebetsiz şeyi sualine kalkışmak ve şetm ve mezahe ve fahiş kelimeler ve barid barid latifeler etmek ve mevacehe-i kebirede dilenci gibi uzun dae ve senalar etmek ahlâk-ı zemimedendir.

Söz güzel ve az ve münasebetli ve muhtasar ve müfid söylenmeli ve dinliyenler nezdinde makbul ve muteber olmalıdır.

(Adâb-ı hareket ve sükût): İnsanın sür'atle yürümesi ve gayet ağır gezmesi ve iki tarafa sallanması ve omuzlarını oynatması ve giderken ikide birde arkasına bakması alamet-i hiffet ve nahut(kibirleşmek-büyüklenmek) ve hamakatdır.

Başı yerde yürümek hüznün ve tefekküre alamet olduğundan makbul olmadığı gibi bütün bütün göğsünü gererek yürümek dahi yakışıksızlıktır. Başını eline ve dizine dayayarak oturmak ve boynunu bir yana eğmek alamet-i melalet olmak cihetiyle münasib değildir. Eliyle sakalını yolmak ve oynamak ve elini ve sakalını burnuna götürüp koklamak vesair azasıyla oynamak ve vacib-il riaye bir zatın yanında ayaklarını birbirine üzerine koymak ve ve parmaklarını ağzına burnuna sokmak ve çıtlamak ve gerinmek ve esnemek ve bir kimsenin yanında üryan oturmak ve tenhada olsa bile dizinden göbeğine kadar mahalleri açmak ve herkes uyanık oturur iken uykuya varıp meclise sıklet vermek ve ağzından ve burnundan su çıkaracağı vakit gizlemeyib halkı tenfir etmek, elhasıl mucib-i nefret her bir hal ve harekette bulunmak su-i edeb ve ezaletdir. Bir meclise girildiğinde had ve mertebesine münasib mahalde oturmalıdır. Yani ayağından tutub geri çekecekleri yerde oturmayıp elinden tutub ileri çekecekleri mahalde oturmalıdır.

(Adâb-ı Ekl ve Şürb): Buyurun denilen sofraya gidildiğinde sofranın kendisine münasib tarafına oturulub besmele ile taama başlana. Lakin kendisinden büyükler var iken takaddüm olunmaya. Üç parmaktan ziyade parmakları bulaştırılmaya. Sofranın üzeri ve ekmeklerin üstü temiz tutula. Taama hırs ve iştiha gösterilmeye. Lokma küçük alınıb aheste yutula. Taam tayiyab olunmaya. Gayrın lokmasına ve ağzına bakılmaya. Ve başkasının önüne el uzatılmayıb kendi önünden ekl oluna. Ağzından çıkarılan nesne ekmek üzerine konmaya. Ağzıda taam var iken kelam söylenmeye. Ağzının içi gösterilmeye. İkram zemininde kendi önünden taam alınıb aherin önüne konulmaya. Misafire çok teklif ve ibram olunmaya. Sofradan hane sahibi ise en sonra ve misafir ise hane sahibiyle beraber kalkılıb Cenab-ı Hakkın verdiği nimetlere şükür edilmeli.

(Adâb-ı riayet-i peder ve mader): Farzında reşit odurki peder ve validesine ziyadesiyle hürmet ve riayet eder. Ve rızaları olmayan hal ve hareket ve muazede bulunmaz. Matlubunun husuli için bir iki defa söyleyib ondan sonra tekrar ve ısrar etmez. Peder ve validesi cahil olsa bile onları techiz ve tedib eylemez. Hiddet ve gadabları olduğu zaman yanlarından savuşur. Zira o esnada bir inkisar zuhur eder ise ricatı (geri dönmek) kâbil değildir. Peder ve valideler dahi her ne hususda olur ise olsun evlada inkisar etmemelidir.

Ebeveynin vefatından sonra vasiyetlerini yerine getirmek ve ruhlarını tilavet-i Kur'an ve sadaka ve idaiye ve hayrat ile yad ve şaad etmek evlada borçtur.

(Adâb-ı terbiye-i hademe): Hizmetkâr insanın eli ve ayağı ve gözü mesabesinde olarak emvar ve hususunun riayet ve tesviyesi zamanında lüzumu derkâr olduğundan hiyn-i tedarikinde emniyet ve istikamet ciheti gözetilmek ve daima rıfk ile muamele olunmak ve muktedir olamayacağı işi tekif etmemek ve istirahatleri için bir vakit tahsis eylemek ve bazan hata ve kusurları zuhur eder ise badeltefhim afv etmek münasip olur. Eger hata ve kusur tekrar eder ve ıslahı kâbil olamayacağı anlaşılır ise ruhsat verilir.

Hizmetkârını akran ve emsalin olan zatın hizmetkârlarından dun elbise ile gezdirmek ve dun maaş vermek ve nahak yere söğüb saymak caiz değildir. Hizmetkâr ile bilamucib uzun uzadıya mükâleme olunmaz. Bir iki defa görmek ile gulam ve cariye

alınmaz. Kendisinden yukarı mensub ve itibarda olan zatdan gulam ve cariyeye iştirası caiz değildir. Zira orada gördüğü nimet ve saireyi bulamadığı için istiğnaya kalkışacağından şüphe yoktur. Ceri ve mukdem gulam alınmaktan alınmamak hayırlıdır. Belki bir gazab halinde muktezayı cüreti olarak rikkatini feramuş eder. İyi kullanılır itikadıyla ahmak gulam ve cariyeye almak hamakatdır. Zira şübhe yokki bir gün bir büyük zarar edecektir. Olaki efendisinin maeyebini zikir eden ve ibras ve yekçeşm vesair bu gibi aletlerle malul olan gulam ve cariyeyi almamalıdır. Zeki ve dirayetli hizmetkar edinmek mucib-i rahat isede zekası mekr ve hile olmak baid ihtimal olmadığından daima ihtiyatı elden bırakmamalıdır. Sık sık hizmetkâr koğmamalıdır. Daim muhannet ve meşakkatde mukim ve müstakim olan hizmetkârı zaman-ı ikbalde mesrur ve metimeta etmelidir.

Hizmetkâra ruhsat verdikten sonra gidib dilediği kimseye intisab etmekte muhayyer olduğundan – falan kimse benim ruhsat verdiğim hizmetkarı niçin almış? Diye mani-i rızık olmamalıdır.

(Muhabbet ve Sadakat): Bu âlemde herkes intizam-ı ahval ve tahsil-i saadet ve kemal için ben-i nev’i ile içtima ve ülfete mecbur ve bu ülfetin neticesi bir muhabbet ve meveddete çiveste olacağı emr-i gayr-ı mesturdur. Ama muhabbet iki nev’i olub birine muhabbet-i tabi derler (babanın evladına muhabbeti gibi) diğerine muhabbeti iradi derler (müridin şeyhine ve şakirdin üstadına olan muhabbeti gibi) ki beynennaas (insanlararası) cari olan muhabbetler nevidendir. Bu muhabbetden maksud husul-u inşirah ve menfaat ve hayır ve bereket olub lakin en memduhu hayır ve bereket için olandır.

Muhabbette sadakat elzemdir. Bu olmaz ise muhabbet, zayıf ve gayr-ı mesmur olur. Bineanaleyh bir muhabbet-i sadıka malik olmak kimyaya sahib olmak gibidir. Çünkü sadık olan zat saduk olan zata hem hal-i fırsat ve devlet de mekarin hem vakt-i ızdırab ve zaruretde ve belki dünyanın malı verilse necatı mümkün olmayacak bir zaman-ı şeditde muavin olur. İşte bu meselli bir sadık dostun lüzumu tasdik ve ve tedariki arzu olunduğu halde nazır olunaki dost ittihaz olunacak zat ziman-ı sebavetinde valideyni ile nasıl muamele etmiş: eğer itaatsizlik etmiş ise onu bırak, eğer hukuk-u ebeveynine riayet etmiş ise onun damenini tut. Hal-i sabaveti bilinemiyor ise şimdiki meyl-i arzularına bak. Eğer arzusu nefis ve heva ve şevk ve şegafedden ibaret ise sadakat mamul etmeye. Bu vecihle dahi tahkik olunamaz ise sair eshab ve ahbabıyla keyfiyet-i ihtilatına bak. Eğer onlar ile ahdini vefay-ı sa’yi ve hukuk-u rayi ise akd-i uhuvvet eyle. Malik olduktan sonra kadrini bil. Hakkında daima hürmet ve raiyet ve mühimmatına müzaheret ile zinhar gücendirme ve ahyana bir kusur vukubulur ise afveyle yüzüne vurma. Her vakit itirazate kalkışma. Şu kadarki mutlaka muhabbet-i kalbiyesi vardır diye itimad dahi etme. Zira kalbe itilayı ancak Cenab-ı allam-ul guyuba mahsusdur.

(Tabak-ı naas ve Tarık-ı istinas): Üç kısma münkasım olan meratib-i naasdan *birincisi* ehlibba ve esdikadır ki, tarık-ı muaşeretleri bilade beyan olundu. *İkincisi* mesavi olanlardır ki bunların adavet ve sadakatleri meçhul olduğundan ifşa-yı sır caiz olmayıp fakat dostluk davasında olanlar yine mümkün mertebe hüsn-ü muamalede beis yoktur. Zira giderek dost olması mamul olur. *Üçüncüsü* agday-ı bedkardır ki adavetleri ya gizli veya aşikar veya baid veya karib olur. Eğer karib ise dekaik-i ahvale gereği gibi alem ve i’sali mekr ve zarar-ı sairelerinden ziyade muktedir olacağından bu makulelerden ziyadesiyle ictinab olunmalıdır. Ağdayı lütuf ve ihsanla dost zümresine ilhakdan ahsen tedbir yoktur. Meğerki adaveti hasedden hasıl olmuş ola. Her ne hal ise ceb’i zamanda şerri hayır def eder. Şer def’i edemez. Ve agda ile muhaseme ve münazaa caiz olamaz. Zira çok defa agda ile muhaseme ve münazaa türlü fenalıklara bazı ve nice nimet ve rahatın zeval ve imhasını mudi olmuşdur. Yazık o ömr-ü azize ki daima adavet ve

muhasemete mesruf ve gam ve bihuzur ile mevsuf ola! Eđer dūřmanın kavi olub mekrinden halas műmkűn olamıyacađı biltecrűbe tahakkuk eder ise ondan uzak olmak ve kendini unutmamak hayırlıdır.

Alime ve salih ve meřahihe ta'zim ve himmet ve dailerini tahsil vacibeden isede bir řeyhin itikad ve etka ve ahvali sairesi geređi gibi tahkik ve erbabı ile istiřare ve tekik olunmadıkça intisab ve iraded caiz olamaz. Zira zahiri hal-i zűht ve salah ile mezin ve batını enva-i garaz ve mekr ile meřhun rehzinler çokdur. Sefiha ile űlfet memnu olub řayet bir sefihinin řetm ve sefihine tesadűf olunur ise mukabeleye kalkıřılmayıb(vasber ala mayekulune vahcurhum hacren cemilen) muktezası űzere sabredilmek, ehl-i kibir ve guru ile mecaliste olunduđu zaman bilakis(eltekebbir ala elműtekebbir sadıkata) mezmun-u menfi űzere mukabele olunmak iktiza eder.

(Mesaya-yı Műtenevvıa): Evvela mabudunu bil ve hakkını hıfz eyle. Daima himmetini talim ve talime hasr ve kasr eyle. Ehl-i alemi kesireti- i ilmiyle imtihan etmeyib salih ve nefis ve hevaya derece-i inhimak ile imtihan eyle.

Hak teala hazretlerinden bakıyat ve salihat iste. Nef'i zail olacak nesneyi isteme. Tahkik bilki hak teala canibinden bendeye arız olan mesaib gazab yűzünden deđildir, belki te'dib yűzűndendir. Nefsin ű halini muhasebe etmeyince rahata varma. Evvela, fikir eyleki bugűn senden bir hata sadır oldumu. Saniyen, hayrat ve hasenatdan bir řey yapıldı mı; Salisen, amal-i hayr műmkűn iken taksir olundu mu? Bu alemde hiç kimseyi incitme; ahval tađyir ve zeval űzere. Bu gűnűn yarını da vardır. Sen űyle bir yere műteveccihisinki orada bey ve geda birdir. Bedbaht o kimsedirki akıbet halini tezekkűr ve zilletten teberrı etmez. Hikemadan ad etme o kimseyi ki lezaiz-i dűnyadan řaad ve mesaibden gamnak olur. İnsanın ednası ondan bil ki, faidesiz sűzű çok sűyler. Sormadıkları nesneden haber verir. Malumun olsun ki ahire řer kask eden o řerri ibtidaen kendisinde kabul etmiř olur. Bir iři birkaç defa tefekkűr etmedikçe lisana getirme. Herkese muhib ve niknevha ol. Her řeye gazablanıcı olma ki sonra kendine adet etmiř olursun. Bugűn sana muhtaç olanların ihtiyaını elinden geldikçe gider, gűr. Yarına bırakma. Onların sualini bekleme. İki hasmın sűzűnű tamam anlamadıkça aralarında hűkm etme. Yalnız kavlı ile hűkm olmađa kanaat etmeyib fiilen dahi hűkm olmanın çaresine bak. Zira hikmet-i kavliye bu cihanda kalır. Seninle beraber gidecek ancak hikmet-i fiiliyedir. Gelecek zamanın saadeti için zahmet çeker isen, zahmet gider saadet kalır. Eđer gelecek zamanın lezzeti için gűnah iřler isen lezzet gider gűnah kalır. İřte iřini buna uydur. Sana iyilik edenlere műkafaat ve bedlik edenlere afv ile műcazat eyle. Daima kâr ve halini bil. Ahiret için az çok sermaye tedarik eyle. Eđer meserret-i kalile ve faniye için ulu ve efsal olan ef'ali terk eder isen meserret-i hakiki ve daimiyi heba etmiř olursun. Hikema ve esdikanın sűzlerini asga ve arazlı ve adani sohbetinden ıgrad ve nefis ve hevayı terk eyle. Gınaya mađrur olma. Dost ile řűyle muamele eyle ki, kadiya muhtaç olmayasın. Dűřman ile űyle muamele eyle ki, kadiya varıldıkta sen galib olasın. Herkese tevazu eyle. Műtevazileri tahkir etme. Betalet ile iftihar etme. Talih ve bahta itimad eyleme. İřlediđin fiil-i hayırdan piřman olma. Daima sırat-ı adile műlazım ve kesb ve hayra műdavim ol.

İTİKAD VE EDEBİYATA DAİR SUAL VE CEVAB

Ey ciğerparem işte ahlâk-ı aliyenin hülâsa-i meali burada tamam oldu. Elimden bu kadar geldi. İnşallahu teala mütealasıyla müstefid olub bizi hayırla yâd eder ve hatamız var ise tashihine himmet eylersin.

(Sual): Bunca meşagıl-i kesireniz arasında hatır-ı acizaneme raiyet ve ihtiyar-ı külfetle şu eser-i nafiyi meydana koyduğunuza memnun ve müteşekkir oldum. Lakin esna-ı mütalada bana bir şübhe arız oldu. Çünkü ahlak-ı aliyenin gidişine bakılırsa su-i ahlak olan bir kimse sa'y ve gayret eylediği halde ahlakını ıslaha muktedir ve muvaffak olabilecek. Halbukî bazı kimseler herşey Allah'dandır. Abdin kesb ve cehd ve sa'yi beyhudedir. Saadet ve şekavet ezel-i ezelde mukadder olduğundan tağyiri kabil değildir diyorlar. Bunların acaba hangisi sahihdir?

(Cevab): Bu dediğiniz sözler hebcebriye mezhebinin efal-i abd bahsidirki akıl-ı mecruhe ve merdudedir. Mademki tahkik arzu ediyorsunuz müçtehidî hazeratının bu babda olan mezheb ve itikadını size azıcık anlatayım:

Evvele malumunuz olsun ki iş bu efal-i abd bahsinde bir takım gafiller kul fiilin halıkıdır diyerek canib-i ifrata gidib mutezile mezhebini icad ve bir takım cahiller dahi abd fi'inde mecburdur diye canib-i tefrite gidib cebriye mezhebini teşkil eylediler ise de iki taraf dahi isbat edemeyib vaad-i dalal ve melalde kaldılar. Lakin ehl-i sünnet hazeratı meseleyi bitarafane tahkik tedkik ve Kur'an-ı Kerim ve ehadis-i nebevîyeye tatbik ve tevfiik ederek iki ciheti cami olan işbu mezheb-i selimi ihtiyar buyurdular. Şöyleki: Bu alem-i imkanda hayır husule gelen bilcümle ahval ve ef'al Hak sübhane ve teala hazretlerinin Halk ve icadı ve kaza ve kaderiyle olur. Ve ilm-i ezeli-i ilahiyede olan şunat tertib-i maleyezali üzere elbette zuhura gelir. Ef'al-i abd iki nev'i olub biri ef'al-i ıztıraridirki abdin bunda hiç sun'u ve ihtiyarı olmuyarak mücerred irade-i ilahiye ile olur. Diğeri ef'al-i ihtiyariyedirki abdin vasıta-i ihtiyar ve inzıam-ı iradesiyle ve Cenab-ı Hakkın halk ve icadıyla vücud bulur yani abdin fi'il ve kasdı Cenab-ı Hakkın halk ve İcad-ı ilahiyesine sebep adi ve medar-ı vücudu olur. Çünkü Cenab-ı Hâkim-i layezel nev-i ben-i âdemde fi'i ve terk-i itaat ve masiyet cihrtlerine sarf ve talike kabiliyetli bir nevi irade halk ve icad ve idaresini insanın yed-i iktidar ve ihtiyarına a'ta ve ihsan buyurmuş. Ve hayır ve şerrini fark ve temyiz edecek kadar akıl ve iz'an vermiş. Ve ondan sonra zikrolunan hayır ve şerri ve haram ve helali yani rızayı hak hangi tarafta olduğunu bildirmek ve hayıra tergib ve şerden terhib eylemek üzere şaria ve kitab göndermiş olduğundan bunların üzerine abd-i mükellef eğer irade ve ihtiyarını icrayı o emr-i ilahiye ve ef'al-i Hayriye ve marziyeye sarf ve talik eder ise saadet-i dareyne mazhar olur. Eğer menahi ve maharremata sarf ve itlaf eder ise saffet-i şekavet arzusunu ibka ve isbat etmiş olacağından bilistihkak derk-i hüsranda kalır. İşte bu sarfa irade-i cüz'îye derler ve işbu irade-i cüz'îye meselesi layıkıyla anlaşılmaq için insanın lisanını misal getirirler. Zira lisanda hayır ve şer her nevi kelamı söylemek istidarı mevcut olduğundan insan dilerse o lisan ile Kur'an-ı Kerim okuyub sevap kazanır, dilerse kelimat-ı fahşayı söyleyib günahkar olur.

Elhasıl ehl-i sünnet hazeratı imam-ı Ali kerremallahu veçhe ve radiyallahuanh hazretlerinin (Lacebir vela tefviz velakin emr-i beyn emreyn) kelam-ı hikmetbeyanlarına muvafık olan ve iftat-ı itizali ile tefrit-i cebriye beyninde mütevasıt bulunan işbu mezheb-i celile yani abdden sadır olan bilcümle ef'al-i menhiyat-ı halkı Cenab-ı Hakka ve menhiyat-ı kesbi abde nisbet olunmak hususunu tasvib vesair mezahil-i batılanın delal ve akvalinde olan hatıyatı bilisbat red ve tekzib buyurmuşlardır.

(Sual): Ehl-i sünnetin mezheb-i celilesi pek güzel anladım ve bihamdi teala böyle bir mezheb-i sahih ve selimeyi kabul ve tasdik edenlere dahil bulunduğuma

teşekkürler eyledim isede mutezile ve cebriye mezhebinde olanların nedemek istediklerini layıkıyla anlayamadım!

(Cevab): Mutezile mezhebinde olanlar abd fi'linin halıkı ve senignin mevcud ve muhtarıdır. Bunda Cenab-ı hakkın irade ve medhali ve takdiri ve tedbiri yokdur derler. Vacib-i teali ve tekaddes hazretlerine mahsus olan sıfat-ı hilkatı abde tahsis etmek isterler. Hiç düşünmezler ki abd fi'linin halıkı olmuş olsa fi'linin taefasilini bilmek ve her irade eylediğ şey-i mümkünün bila tehalif husulüne muktedir olmak iktiza eder. Halbukî insan hall-i kendi devam-ı sıhhat ve bekayı afiyetine bile muktedir olamayıp dane-i dar ve din ümitvar, dua ve akıbet istemiyerek ve ahh ederek azm-ı dar-ı beka olmaktadır. Cebriye mezhebinde olanlar dahi abdin fi'linde medhal ve alakası ve kesb ve sin'inin tesir ve faidesi yokdur. Hayır ve şer her ne mikdar ise allahdandır. Beşer beşeriyetini bilmeli. Oturub rahat etmeli diyerek insanın irade ve ihtiyarını ve Cenab-ı Hakkın evamir ve tekâlifini mahv ve kârhaneye sania-i samedaniyeyi tatil etmek isterler. Hiç tasavvur etmezlerki abdin kasd ve ihtiyarı bu vecihle bütün bütün selb olunmuş olsa emvaat ve cemadatdan bir farkı olmamak ve bunca tekâlif-i ilahiye ve ahkam-ı şer'iyeye abes olmak ve lazime-i hayat-ı dünya olan muhafaza-yı hukuk ve emniyet-i ibad pişmanda ve müşevveş bir halde kalmak lazım gelir.

Hiç böyle bir şey olurmu? Maktulün katli mukadder imiş diye katil ile müsavi tutulurda afv olunurmu? Elinde raşesi olanların bir şey tutamadığı görülürde sağlam adamlar dahi bir şey tutmağa muktedir değildir demek muteber olurmu? Olmaz.

Gelelim saadet ve şekavetin tağyir ve adem-i tegayyürü cihetine; Vakta amelikitabda sabit olan sıfat-ı zatiye-i insaniye tebdil ve tağyir etmez. Lakin (elşakikadisaid) ve (elsaidkadişaki) fehvasınca saadet ve şekavet sıfat-ı arizi olarak tebdil ve tağyir eder. Ve şekâvet varlıktan ibaret bir haslet-i mezmume olduğundan tahsil-i irfan ve tehzib-i ahlak ile varlık mendefi oldukda şekavet dahi defî olur gider.

Sen onların böyle bir takım itikadat-ı batıla ve efkâr-ı fasidelerine kulak verme. Zira tarihatdır bin ikiyüz bu kadar senedenberi bu millet-i islamiyede gelmiş ve herbiri bin fen üzerine kitab telifine muktedir bulunmuş olan fehvalin-i kiram hazeratı bu din ve şeriat-ı islamiyeye öyle hizmetler etmişler ve o derece tedkikatına girişmişlerdirki geriden gelenlere şudur diyecek bir söz ve sapacak bir yol bırakmamışlardır. Hatta akliyatın dört mesele öğrenib kendisini âlim zanneden ve o zevat-ı kiramın asar-ı mevcudesinden henüz bir mesele istihracına muktedir olamayan kimselerin usul ve kavaid mevzuviyeye muhalif akval sahifelerini bile red ve tekzibiyede ihmal buyurmamışlardır. İnanmayanlar mahallerine müracaat eylesinler. Sen heman şeriat-ı methurenin hükm-ü celili veçhile hareket ve ahlakını ıslah ve tezhibe himmet edib (aleykühüsünühakıfaniefilcennetelamuhalet) hadis-i şerifine masadak olmanın kolayına bak.

(Sual): İşbu mezheb-i batıla ashabının tarık-ı hakdan ayrılıb böyle dalalet düşmeleri acab nedendir? Yani kendi cehalet ve nefsi hevaya ittibaları nedendir? Yoksa şeytanın vesvese ve mekdatından mıdır?

(Cevab): Bu misiullu su-i itikad ve ahlak ekseriya su-i karineden gelir. Bir kimse ibtidai halinde itikad ve ahlak-ı hasene ashabına tesadüf etmeyübde su-i itikad ve ahlâk olan kimselere mülaki ve müsahib olur ise biltabi onların serbest ve muafık-ı nefsi ve heva olan gidişlerine ve itikad-ı batialelerine meyl ve birnevi istidad peyda eder.

Şeytan da böyle meydanı hâli(boş) bulduğu gibi istidad ve itikad-ı batıla mezkur tahkim ve daha ilerisine tehris ve terğib ile akıbet-i ömrü daim dalalet düşürür. Bu hal nedamet-i iştimaliden dahi kurtulub selamete çıkmak mümkün ise de büyük himmet ve hidayete muhtaç olur. Ve tarık-ı istikamet ve hüsn-ü itikadda olanların dahi kendi hallerine ve ilim ve fazıl ve kemallerine güvenmeyip daima mazhariyet ve muvaffakiyetlerine teşekkür ve Cenab-ı Hakkın lütuf ve merhametine iltica etmeleri

lazımedendir. Zira tevfi-k-i İlahi olmadıkça öyle ilim ve fazıl ile şeytanın desais ve vesavisinden kurtulmak mümkün olamaz.

İşbu bahsimiz güzelce anlaşıl-mak üzere size bir hikaye-i garibe beyan edeyimde şeytanın şeytanın ne suretde desais ve mekar olduğunu ve Cenab-ı Kadir-i Kayyumun nasıl feryâdres ve kerim olduğunu anlayın.

(Hikaye): Zahiri hal-i zühd ve salahla araste ve batını envar-ı feyz-i huda ile pereste bir pir-i münir ve fazıl Ruşen-i zamir halvethanesinde uyku uyur iken bir şahıs gelib kalk ya şeyh! Diyerek uyandırmak ister. Şeyh meşairileyh sahsı merkumun kim olduğunu ve her taraf mesduud iken nereden girdiğini anlayamadığından maisitiğrab sen kimsin diye sual eyledikde ben şetan-ı şakiyim! cevabını verir.

Şeyh-i fazıl; acaba beni böyle bililtizam uyandırmaktan ve şeb-i zemheriye meşabe ruyi siyam rengini izhar ile etrafımda gezinmekden garazın nedir?

Şeytan; azıcık daha uyumuş olsanız namazınızın vakti geçecek idi, vaktiyle kalkıb ve cemaate yetişib macur olmanız için uyandırdım. Fena bir şeymi yaptım? Niçin bana böyle soğuk muamele buyuruyorsunuz? Malumunuzki Aleyhisselatüvesselam hazretleri buyurmuşlardır.

Şeyh-i fazıl; Yok yok senin garazın bu değil. Senden hiçbir vakit böyle hayırlı faide-i mamul olunmaz hele doğrusunu söyle.

Şeytan; Malum-u fazilenizdir ki vaktiyle ben dahi sınıf-ı melekden ve ehl-i felekden idim. Niçe salihan raihake mahrum olarak sevam-ı melekut ve cevam-ı ceberutda teşne-i şerab ve hidtelle tesbih hayy-ı layemute melazm ve takdis-i layezel ve layemute müdavim idim. Hiç ülfet ve ünsiyet hatırdan çıkarmı? Ve bir kimse esna-ı seyr ve seferinde bazı acib memleketler görmekle vatan-ı aslisini feramuş edermi? Hemde bu vücut nimetini bize kim verdi? Hem henkam-ı tufuliyetimizde bizi kim emzirdi? Yani bu vücudumuzun neşvü neması rahmetini bize kim ihsan buyurdu? Şübhe yokki herşeyin Halıkı olan Cenab-ı Hak ihsan buyurdu. İşte o vakit daiye-i kudretten emdiğim süd ile beraber cesedime giren güzel huy. Taa zaman-ı Hazret-i Ademe gelinceye kadar bende mukarrer idi- deyib güya olanı güzel huyunu tabiat mader zad ve sonraki şeytanlığına hades kıyas eyledi. Halbukî ilm_i ezel-i İlahiye nisbetle evvelki huyu dahi hades olduğunda şübhe yokdur.

Şeyh-i fazıl; Pekala mademki mukaddema böyle bir güzel huya malik olarak hazret-i Âdem aleyhisselamin zaman-ı hilkatlerine kadar gelmişsin. O vakit dahi hasedi terk ve emr-i ilahiye itaat edüb sair melaike-i Kiram gibi hazret-i Âdeme secde eylese idin. Ne olurdu? Abd olan hiç velinimetinin şu kadarcık bir teklif ve imtihanını red edermi?

Şeytan; Şimdi orasını size anlatayım. Tatalım ki benim secde-i Âdemi terk etmeğlim hasedden imiş. Bilmezmişinizki haset dedikleri şey efkârdan gelmeyib kemal-i aşk ve muhabbetten hâsıl olur. Mesela mübtela olduğunuz bir mahbubun yanında ecnebi bir kimse görmüş olsanız hased edersiniz ve o mahbubun ecnebi hakkında olan teveccüh ve iltifatını kıskanırsınız. Benim dahi hasedim bu kabilden yani kemal-i aşk ve muhabbetimdenidir. Ve bir şeyin sebebi makbul olunca müsebbebi dahi makbul olacağına binaen mazeretim zahirdir.

Şeyh-i fazıl; Bu cevabın olmadı. Zira deminki ifaden veçhile sende güzel huy olmuş olsaydı böyle nefsanî haller yani kıskanmaklar falanlar olmaz idi. Öyle ise sen kabahatini bilmiyorsun. Senin asıl kabahatin hazret-i Âdem aleyhisselamı gayr gördüğün ve Hazret-i Hakkın aşkını muhabbet-i nefsanîye gibi itikad ettiğindir.

Cenab-ı Hakkın aşıkları ve tarıkının mürşitleri daima Halık-ı aşk ve muhabbet-i ilahiyyeye terğib ve irşad ile uğraşırlar. Aşık ve muhibban ne kadar çoğalır ise o kadar memnun ve mahzuz olurlar. Kıskanmak nerede kaldı?

Şeytan; Dur efendim şimdi bu bahsi bir tarafa bırakalım. Size bir diyeceğim daha var. Allahu teala hazretleri ezeli ezalide ve levh-i kaderde benim secdeden imtina ve hazret-i Âdemden istikbarımı takdir ve vücudumda bu vecihle bir hassa takrir buyurmuş idi. Onun için ben dahi hin-i imtihand (Gul küllü yağmelü ala şakiletehu) nass-ı celiline masadak olub hassa-i mezkureyi izhar ve kendimi böyle bir felakete düşür etdim. Fakat bu hal-i permelalin içinde yine aşıklar gibi bir lezzet duymakdayım. Her nehal ise beni bu melabe-i rüzgarda açmaza düşürüb mat eden kendi mensubesidir. Nafile muhavele-i hitab ve münazarayı-ı sual ve cevap ile yorulma. Allahu teala hazretlerinin tevfiği olmadıkça kimse kendisini kurtaramaz. Alelhususki o kimseyi kendisi eğri koymuş ola.

Şeyh-i fazıl; Va'ka bu sözlerine bir diyecek yok. Lakin (Yeguvluvene bielsinetihim ma leyse fi guluvihim) kavli-i celili mucibince senin garaz-ı vicdaniyen başka ve ifadatın başka ve derunun hile ve hadae ile alude olduğundan bu sözler sende mentezir ve makbul ve muteber değildir. Çünkü sen mukaddea Vacib-ul vücud hazretleri ile söyleşib (Febima eğuvyeteniy) diye sormuş (Ve in aleyke lağneti ila yevmiddiyen) cevabını almışydın. Şimdi artık bunun üzerine işbu fesadamiz kelimelerine ve güya mazuriyet-i zatiyesine vakf ve razı olduğu için kimseye zararın dokunmayacak imiş gibi sahte sözlerine ve hakimane ezva ve etvarına kim inanır. Senin bu sözlerin seyyadın hevadayı kuşları celb için tuzağın yanına koyduğu çıkırgan kuşunun avazına benzer bir desise olduğunu biliriz. Lakin biz o sadadel kuşlar gibi ehl-i heva değiliz. Aldanmayız.

Şeytan; Ey şeyh-i fazıl, mademki bu sözlerime inanmıyorsun, artık sana doğrusunu söyliyeyim. Allahu teala hazretleri beni zivak ile halisi fark ve temyiz için mehk ve niyk ve bedii tayin için mizan olmak üzere Halk buyurdu (yarattı). Ben öyle bir sarrafımki siyer ve evvelen kalblerin yüzünü muhke sürterek kıymet-i aslilerini izhar ve ezelde, said ve salih olanlara iane ve şaki ve fasık olanları idlal ederim. Şöyleki; mesela bir kurd bir ahudan gebe kalıb bir yavru doğursa o yavruya kurdmu diyeceğiz, yoksa ahumu diyeceğiz. Bunda iştiba-ı derkar olduğundan tecrübe iktizaa eder. Bunun tecrübesi dahi bir tarafa bir mikdar kemik, diğer tarafa biraz ot koyub nazar edilir. Eğer o yavru kemik ola tarafa gider ise kurd. Ot olan tarafa gider ise ahu diye hüküm olunur. İşte benim muhik ve mizanlığım ve mintarafallah mamuriyetin bunun gibidir. Hayr ve şer manada birdir. Ve ehl-i hayır ve ehl-i şer cümle iradat-ı ilahiyenin mazharı ve Hakimenin eseridir.

Ey şeyh-i fazıl ben Halık değilimki iyiyi kötü, kötüyü iyi etmeğe iktidarım olsun. Fakat insan ya muktezasınca batın-ı amelkitabda said, yahud(ayeti) mefadınca batın-ı amelkitabda şaki olacağından ve benim halim şu iki fırkaya karşı bir ayine hükmünde olduğundan, farkiyetinden herbiri bana bakarak kendi suretini görür.Şurasına pek ziyade taaccüb ederimki bir şaki bana bakıb kendi suret-i meşveşesini gördükde bana taan ve teşnie eder. A canım senin kendi suret-i meşveşeni sana doğruca gösterdiği için ayineye kabahat bulmak neden iktiza etdi?

Kezalik ben bu bağ-ı imkânda bir bağban hükmündeyim ki bağın içinde kuru ağaçlara meşabe olan dinsizleri dalalet baltasıyla kat'ı ve bağı tathir ederim. Halbukî o kuru ağaç bağa lisan-ı haliyle ben böyle müştakım ve müstevi olduğum halde niçin kat'ı edersin(kesersin) diye sual eder. Bende keşki biraz eğri olaydında yaş ve meyvedar ve saadet şiar olaydın. Zira Hazret-i Peygamber (..arapça hadis) buyurmuşlardır. Turalım ki senin tohum ve aslın kabih imiş, niçin bu dünyada ehl-i imanın vücudlarından bir hoşluk almağa ve onların leziz ve meyvedar kalmalarından ahz ile o kabih vücuduna aşılamağa himmet ve sarf-ı mukadderat etmedin ve ihsan buyurulan bunca müddet ve mühlet içinde niçün beka ve selametine hizmet etmeyib odun gibi hal-i şekavette kaldın,

ve ateşlik oldun? Cevabını veririm ve vücudunu bağ-ı saadedden imha ve nâr-ı dalaletle ilka ederim. Doğrusu budur.

Şeyh-i fazıl; Şeytanın bu kelimelerine karşı bir söz bulamayıp bir müddet kemal-i hayretle sükut ve teamilden sonra hidayet-i ilahiye olmadıkça i'zam ve iskata kadir olamayacağını ve bu ilkaat ve tesvilat ile derununda hâsıl olan zulmetden hud be hud kurtulamıyacağını anlayıp ve heman secdeye varıp kemal-i söz ve garaz ile: Yarabbena bu habisin mmerheminde hem veisminde sem ve medgam olduğu halde güya bana ilaç-ı itibae olmak üzere suret- hakdan gelib idlalime kasd etdi. Gerçi çok uğraşdım, Lakin yine hebt etdi.

Yarabbena bu zaif ve garibin feryad ve imdadına eriş. Zira o metrud dergâhın olan şeytan ta kıblegahıma payan oldu, idlalime yol buldu.

Yarabbena şu mir'at-ı ruhsarımda görünen dudae ve ayine-i azarımda olan gubar-ı siyah heb o habisin eser-i zulmet ve in'ikası kuduretidir. Eğer bundan sonra birdaha afsun edecek olursa dal-ı nasazımadek işledecek, nur-u eslamımı heb mahvedecek.

Yarabbena bu hasud öyle bir aduv-u merdudedir ki(Ve ilmül âdeme elesma-i külliha) şanında şeref sadır olan Hazret-i Âdem aleyhisselatüvesselama bile (enazalimena) dedirtmiş ve aşıkları kendisine dost ve nice dostları düşman etmiştir.

Yarabbena bizim bu habise hüccet ve bürhanla mukabele ve saf fazl ve kemal ile mücadele etmeğe iktidarımız ve lütuf ve merhametinden gayrı penahımız yokdur. Sende inayet çokdur! Diye münacat-ı tekmil eyledikdaen sonra başını kaldırıp ve Cenab-ı hakkın hidayet ve inayetine sığınıp ey şeytan bieman! Ben şu rah-ı heda ve hudada vahidede kendi hal-u melalimle gider bir garib tüccar olduğum halde karşıma çıkmak ve metame müşteri olmakdan garazın ne olduğunu anladım. Nafîle zahmet çekme. Sen bu gidişle bana hiç yol bulamazsın ve gösterdiğin kalp akçe ile mal alamazsın. Gel doğrusunu söyle şu beni niçin uyandırdın? Dedikde:

Şeytan; Ne acaıbdırki bir âdem bedgüman olunca ne kadar ne kadar doğru söz söylenilse ve ne yolda bir hal ve nişan gösterilse kabul etmez ve bir kimse halaendiş olunca o na ne kadar delil gösterilse vehim ve hayali ve şek ve iştibahı o nisbette tezayüd eyler. Bu misullu vehim ve hayal ashabına söz söylemekden ise sükut etmek daha hayırlıdır, isede dâl ! Sen benden Cenab-ı Hakka böyle şikayetler edeceğine kendi nefsi laiminden şikayet et. Yediğin helvadan vücudunda hâsıl olan alet ve sekameti kendi nefsinden bilmeyibde niçin biçare şeytana azuv ve seb edersin? Hazret-i Peygamber (La tesbuv eşşeytanu ve teuzu billahi min şerrihi) buyurmadımı? Mademki bu sahranın mevki-i imtihan olduğunu anlamışsın niçin her şeye el uzadırsın ve orta yere konmuş olan kuyruğun tilki tuzağı olduğunu düşünmeyib ve ihtiyata riayet etmeyib niçin üzerine varırsın? Şüphe yokki mekr ve telbisin kaeffesi senden yani kendi nefsindedir. İnsanı daima measiye sevk eden nefsi emmare olduğu Cenab-ı Hakkın(innennefsilaemmaretibissui) kavli-i celilinde ve şeytanın bunda medhai yalnız bir vesveseden ibaret olduğunu (enkideşeytanekane zaifen) nass-i menifinden metbinedir. Vakıa ben dahi hazret-i Âdeme secde etmediğim için kabahat etdim. Lakin sonra pişman oldum umarımki bir gün olur Hak teala hazretleri kemal-i lütuf ve keremiyle benimde günahımı afv buyurur ve hal-i pürmelalim mertbe-i zulmaniyetden derece-i nuraniyete tahvil olunur. Zira halk içinde bednam olduğum artık canıma kâr etdi.

Şeyh-i fazıl; Bana bak ben bu sözlerinin hiçbirine kulak veremem ve rikkataamiz kelimelerinden müteessir olub husumet ve itikadımı inayet-i Hakla tahvil ve tağyir edemem ve doğru söylemedikçe seni şuradan şuraya bırakamam.

Şeytan; Canım efendim, sen doğru söz ile eğri sözü neden fark ve temyiz edersin?

Şeyh-i fazıl; Doğru ile eğriyi fark ve temyiz için mü'minin kalbi mizandır. Ve buna müeyyid hadis-i şerif dahi vardır. Kalbi pak olan mü'mine hileli ve gayr-ı vakıa bir söz söylense derhal intikal ederek kalbi münkesir ve muzdarib olur. Ve doğru söylenen söz ile inşirah ve safa bulur.

Vakıa ister nefis ve heva olanlar ağızlarının tadı tuzu olmayıb yedikleri şeyden zevk alamıyan hastalar gibi zuhur eden ahvalin hayır ve şerrini fark ve temyiz edemezler isede biz Biinayetallahu teala nefis ve hevadan geçmiş ve emraz-ı şehaveniyetden kurtulmuş olduğumuzdan ağızımızın tadı yerinde ve gönlümüz eğri ile doğruyu fark ve temyiz edebilmektedir.

Ey habis! Biz her şeyin mehli ve her fennin bir ehli olduğunu ve mehlinin gayrından şeyi talep etmek ayn-ı hamakat olduğunu bildiğimiz için senden hibir vakit hayır ve nasihat beklemeyiz.

Şeytan; Kemal-i acz ve ıztırar ile ey şeyh-i fazıl! Sen ne vakit böyle uykuya dalılda namazın vaktini geçirdin ise hâsıl olan nedametine binaen Cenab-ı Hak sana fevkalade ecir ve meş'ubat ihsan buyuruyor. İşte o ecirden mahrumiyetin için uyandırdım. Doğrusu budur. Ne yapayım ben hasudum ve işim daima mekr ve hile ve kin ve desisedir, dedi.

Şeyh-i fazıl; Tamam işte şimdi doğrusunu söyledin. Sahihen senden mamul olanda budur ve sen buna layıksın. Fakat benim gibi vaie-i adab ve inkiyadede piran olan bir doğanı senin gibi avrumecin avlıyamaz. Sen var erbab-ı nefis ve hevaya git. Diye şeytani huzurundan tard ve namazını eda ve cenab-ı Hakkın lütuf ve inayetine teşekkür ve dualar eder.

(Sual)

Zikri sebkât edin ve sayanın ibtidasında mabudunu bil ve Hakkı hıfz eyle demiş idiniz. Acaba bundan maksad nedir yani Cenab-ı Hakkın hakkı nasıl hıfz olunur?

(Cevab)

Mabud-u bilhakk olan Cenab-ı Vacibül vücudu bilmek ve hakkını hıfz etmek ahkâm-ı şer'iyeyi ve şeriat-ı islamiyeyi kabul ve mucibince amel etmek demektir. Evvela malumunuz olsunki şeriat-ı mutahharenin biri itikad diğeri amel iki cüz'ü vardır. İ'tikadi olan cüz'ü usul-u diniden ve ameli olan cüz'ü feruğ-u dinidendir. Mesela bir kimsede itikadiyatdan bir şey bulunmamış olsa dinin usulünden olduğu için o kimseye necat müyessir olmaz. Lakin amaliyatda bir şey icra olunmamış olsa dinin feruandan(fürüat) olduğu için o kimseye biinayetallahu teala necat müyesser olur. Fakat amaletin inkarı dahi usul-u diniyeden olmakla mani-i necat olur.

(İ'tikadat bunlardır)

(Tahir zat): Allahu teala ve tekaddes hazretleri bir ve kendi zat-ı akdesi ile mevcuddur. Ve ezeli ve ebedi ve cem'i nekaisden beri ve hiçbir suretle misli ve şeriki yoktur.

Hayat, İlim, Kudret, İrade, Sem'i, Basar, Kelam, Tekvin Cenab-ı Hakkın sıfat-ı kâmile ve kudsiyesidir. Cemi mevcudatı yani ahiret ve dünya ve mafihayı ve bilcümle tebaı ve efsali Cenab-ı Hak halk ve icad buyurmuş ve her an halk buyurmakda bulunmuştur. Bunlardan başka daha nice avalim ve ekvan halk buyurmuştur ki hakikat ve nev'i ve samet mikdarınca bizim bu kısa ve zayıf aklımız erişmez

Filhakika bazı nefus-zekiye ve tahire ashabı yani Peygamberan-ı azam aleyhiüsselatüvesselam ve evliyaullahikerem hazeratı müsaade-i ilahiye ile mir'at-ı mücellayı mukaddeselerinden pekçok serair ve acayıbat seyran ve nice hikmet-i celileyeye vukufla tavsiye-i ilm-i vicdan ve terfiye-i şeref ve şan buyururlar.

Lakin bizim gibi zaifeye göre Cenab-ı Vacib-ül Vücudun vahdaniyet ve kudret ve kibriyasını şeriat-ı mutahherenin beyan buyurduğu vecihle bilip tasdik etmek kafidir. Hakikat-ı zat-ı ilahi ve serair-i rububiyeti ve bilcümle mahlukatın ehval ve keyfiyatı bu cehl ve zulmet ve acz ve gaflet ile anlamak haddimiz değildir.

Allahu teala hazretleri sair enbiya ve resul-i kiram salavatullah vesselam aleyhim hazeratını imam-ı salifeye bais ve irsal buyurduğu gibi Hazret-i Muhammed Mustafa sallallahualeyhisselam efendimizi dahi rahmet-i alemiyan olmak üzere bizlere ba's ve irsal buyurmuşdur.

Hazret-i Peygamber efendimizin Cenab-ı Hakdan getirdiği din-i İslam yani itikad ve amale müteallik bilcümle ahkâm sahih ve müstahsendir. Ve zat-ı cenab-ı risaletpenahı cem'i kemalat-ı esmaiye ve sıfatiyenin mazharı olmalıdır.

Bazı hükemanın bizim akıl ve idrakimiz Hakkı bulmağa kafidir. Davet-i enbiyaya muhtaç değiliz diye suret-i istiğnada bulunmaları kat'a kabul ve tecviz olunamaz. Zira umur-u diniyede bile ekseri hata etmekte olan akı kasırın umur-u ahireti hud bahud idrake kafi olamadığı ve tahsil-i kemal-i insaniye ve tatmimi ukul-i beşeriye mutlaka nefs-i natiki hakayık ve marif-i maneviye-i ilahiyeye vakf ve alem-i lahuteden müeyyid ve meş'id ve kavanin-i adl ve mevazin-i hakkı vaazı bir nebiyy-i zişanın talim ve irşadına mütevakıf ettiği gelişmiş fıvasıta-il nehar aşıkardır. Peygamber-i kiram hazeratını tasdik ve şeriat-ı kabul etmiyen kimselerde riyazet sebebiyle bazı asar-ı maneviye ahval-i vicdaniye zuhur etse bile istidracat kabilinden olduğundan muteber ve makbul değildir ve bunun faidesi şöyle dursun bilakis ba'as-ı kahhar ve perişan olacağından şübhe yokdur.

Allah şu itikadda olan kimselerin enbiya-i kiram aleyhisselatüvesselam hazeratına adem-i ittibalarına sebep ne olduğunu anlayamadım. Bu zevat-ı kiram fena bir şeymi söylüyorlar. Yoksa söyledikleri kelimelerin zamanında bir menfaat-i zatiye ve rahatı irade ediyorlar. Haşa sümme haşa. Cümlelerin malumudurki peygamberanı kiram hazeratı kendi ümitlerinde daha ziyade mücahadat ve ibadetle meşgul oldular. Huzurlarına getirilen gaza malından hiçbirine iltifat etmeyib kendi mevcudları olan emval-i kalile ile iktifa buyurdular ve hiçbir vakit rahat arzusunda olmadılar.

Allahu teala ve tekaddes hazretleri bu âlem-i tekalifde kullarını tarik-ı hak ve makam-ı rızaya davetden halii bir zaman bırakmadı. Yani hilkat-i Âdem'den beri her zaman peygamber ve kitab ve ulema ve nasih gönderib ibâdını tarik-ı müstakime sevk ve irşad buyurdu ve hala buyurmaktadır. Zira bu davetler bu nasihatlar yarın yevm-i sual ve cezada hüccet-i baliğa olacaktır.

Peygamberani kiram aleyhimüssselatüvesselam hazeratının cümlesi müttefik-il kelamdır ve keaffesinin esas dinleri birdir. Şu kadar varki bizim peygamber-i zişanımız hazret-i muhammed-i aliye-i efdar-i tahiyeye efendimiz peygamber-i ahir zaman olarak en sonra ba's ve irsal buyurulmuş ve kendilerine inzal buyurulan Kur'an-ı Kerim kitabı menzile-i saireden bize istiğna hâsıl eylemiştir

Tasri-i Melâike: Melaike Cenab-ı Hakkın ibad-ı kerimidir. Bunların ecza-i vücudları bu âlemden olmadığı için ma'kulat(yemek) ve meşrubat(içmek) ve izdivaç ve tenasül gibi şeylerden varestedirler. Emir olundukları mesalih ve teşbih ve tehliil ile daima meşgul ve müsteğardırlar. Kendileri cism-i latif oldukları cihetle biz onları göremeyiz.

Ahvâl-i Kabir ve Kıyamet ve Ceza: Kur'an-ı Kerim ve ehadis-i nebeviyede beyan buyurulduğu vecihle sahih ve vaki olub herkes orada muhasebesini rü'yet ve mizan-ı adlin irae edeceği vecihle sıratdan merur ve mevki-i cezasına azimet edecektir. Bazı cehl-i cesur ahireti inkar eder gibi sözler söylerler imiş. Vakıa bu makule delilsiz ve senedsiz sözlere terahat deyib geçivermek kafi isede nereden aldıkları ve kanığı kaide-i sahihiyeye tevfik eyledikleri bilinemediğinden tacit etmemek elden gelmiyor.

Eğer bazı felasifenin zehablerinden ise onların o zehablarını Hükema-ı İslam ve müteşerri-i ayn-ı kiram hazeratı biltetkik nice delail ve senedat-ı takviye ile red ve bu müddeayı öyle kıyl ve kâl ile uğraşan itikadsız filozofların isbata muktedir olamayacağını ve doğrusu hayr-ı hakat asar-ı nebeviyeyi tasdik ve ehl-i sünnetin itikadlarını kabul ile malum olacağını tahkik buyurmuşlardır. Tafsilat isteyenler mahallerine müracaat buyursunlar. Bunlar bir kere düşünseler olmazmı ki öte yanda herifin biri her türlü fisk ve fücuru irtikab etsün ve herkesin canını yaksında heb ettiği yanına kalsın Bir yanda diğeri Cenab-ı Hakkın rızasını tahsil zımnında gece gündüz çalışsın. Kimsenin Hakkına tecavüz etmesinde cümlesi heba olsun. Böyle şeymi olur?

Hesab-ı mahlukiye aczleri müsellemlen olan ve ekabir bile kendi rızalarında bulunan kimselere mükafaat ve muhaliflerine mücazaat edib durur iken hazret-i erhamürrahimin niçin bizleri mücazat ve mükafaat zamanında baas ve ihya buyurmasın? Şübhe yokki cümlemizi vakt-i mevdudedede ihya ve herkesin müstehak olduğu mücazat ve mükâfatı ita buyuracaktır.

Hâsıl-ı Kelam, Cenab-ı Hakkın vahdaniyetine Peygamberan-ı azam hazeratının nübüvvet ve risaletine ve melaik ve kitab-ı münezzile ve yevm-i ahirete ve hayır ve şer allahu teala hazretlerinin takdiriyle olduğuna inanıp ikrar etmek her islama farzdır.

(A'mâliyât)

Şeriat-ı İslamiye beşdir. **Birincisi**, Kelime-i şehadeti derler. Kelime-i evvel masivaullahı nef'i ve mabud-u bilhakkı isbat ve kelime-i sani Hazret-i Muhammed Mustafa sallallahualeyhivessellem efendimizin risaletini tasdik ve şehadettir. Ubudiyetin aslı ve esası bunu tezkir ve tastikden efal ve ahvalini kitabullah ve şeriat –ı resulullahı Tevfik-i hareketden ibarettir.

İkincisi-(Salat)dır: Cemieti ibadat ve itaat ve inkıyad bununla olur ve bu namaz mü'mini fahşa ve münkerden nehyi ve Cenab-ı Hakka takarrüb eder. Namaz mü'minin miracı ve dinin esasıdır.

Üçüncüsü-Zekat' dır: Bunun ecr-i uhreviyesinden başka dünyaca dahi menafi-i kesiresi derkardar ve vazıi fakire ve vazifanın tayyüşü gibi hamiyet ve insaniyete müteallik hakimiyat üzerine mebni eddiği aşıkardır.

Dördüncüsü-Savm' dır: Bu savm lezaiz-i cismaniyeye enhimakdan tenezzia olub keşf-i hicab mü'minin bununla müyesser olacağından başka vakt-i iftarda lezaia cenanından nümune bir zevk-i vicdanisi dahi vardır.

Beşincisi-Hac'dır: Kâbe-i mükerreme secdegah-i ibad ve melaikdir. Kabenin hey'at-ı haziresi olmamış olsa mevki-i alisi yine Kâbe ve nazargah-ı Cenab-ı Kibriyadır. Malik-i nisab olanların İ'fayı hacc-ı şerif için kâbeye gitmeleri farz olduğu gibi Ravzayı mutahhara-i nebeviyeyi ziyareti dahi dareynde bad-ı selamet ve ruz-u ceza da bağış sefaat ve inayetdir.

İşbu beyan olunan şerait-i hamse-i islamiyeyi farz itikad edüb ifâ etmeli ve tafsilat ve tedkikat arzu olunur ise amal ve akaide müteallik kitablara müracaat ve ulema-i kiram hazeratından tahkikine himmet etmeli.

Sual: Şimdi kendi halimi muvazene ve müteala etdim. Ahlak ve akaid ve şeriat-ı mebhusede dünya kadar noksanımı buldum. Vah benim halime! yazık geçen ömrüme! Meger ben hiçbirşey değilmişim!

İnşaallah şu keyifsizlikden, halas müyessir olur ise var(kalan) ömrümü tehzib-i ahlak ve ibadete hasr edeyim ve aş-ı penciruz için gam yemeyeyim. Lakin korkarımki o koca şeyh-i fazılı bunca ızdıraba düşüren şeytan bana eman vermiye.

Cevab: Yok iki gözüm, ben senin akaid ve amalinde bir hata ve noksan göremiyorum ve olmadığını dahi şu söylediğin sözlerle yani te'sir ve tasifinla isbat ediyorum.

Hamd olsun beş vakit namazını kılıb orucunu tutarsın. Zamanında zekatını ifa ve haccını eda etmek istiyorsun. Daha başka ne olsun? Yalnız ahlakında zemimeden bir gazab var isede giderek ve mazarratını tefekkür ve tecrübe ederek oda def olur. Şimdi sana lazım olan işbu nail olduğun nimet-i islama teşekkür etmek ve bu hal üzere gitmektir.

Gönlü pak olan ve Cenab-ı Hakka müteveccih bulunan Mü'mine şeytan bir halt edemez. Uzaktan vereceği vesvese inayet-i hakla mahv ve belki(elvesveste mahzılman) hadis-i şerifi mucibince metanet-i imana sebep olur. Bu yolda evhama tabi olarak bütün hayat-ı dünyasını ibadete hasr ve kasr ile kesb ve kardan durulmak ve bütün bütün kat_1 ümid selamet ve necatla hal-i harabı ve perişanide kalmak caiz değildir. Ve cenab-ı Hakkın rızası yoktur. Çünkü Cenab-Hakk insana ağır ve müşkül bir teklif buyurmadı. Mesalih-i dünya gözü bütün bütün terk ve yalnız bana ibadet edin demedi. Bineanaleyh herkes bulunduğu mesleğe yani san'at ve ticarete devam ve hüsn-ü idare ve terakkisine ihtimam etmeli akran ve emsalinden dun olmamak üzere evlad ve iyalinin nafakasını tedarik eylemeli ve bununla beraber ıslah-ı nefis ve ibadetten dahi geri durmamalıdır.

Kesb ve ticaretin ıslah-ı nefis ve ibadete mani olmadığı şöyle dursun bunlar ile sadıkane iştiğalin ahiretçe bile faide gelesi olduğu aleyhisselatüvesselam efendimizin(eltacirilsadık tahtızılarşıyevmelkiyamet) hadis-i hikmet beyanlarıyla dahi masadak ve metbinedir.

Hemde bir kimse nefsinde sekamet-i his eylediği vakit hud behud define kalkışmayıp evvelemerde itimad eylediği emin ve fatin birkaç zevata ifade ve istişare edib onların muafık şer'i ve hikmet olan rey ve tedbiriyle hareket etmelidir. Zira o sekamet-i hakikiye su-i ahlakdan ve fesad-ı mizacdan mı gelmiş? Yoksa bir kuru kuruntu ve vehim ve hayalden mi ibaret bulunmuş? Olduğu ve neuzubillah ifratı kesaletle vardığı ve kesalet ise dünya ve ahiretde mucib-i perişanı ve nedamet eddiği müstağniyi beyandır. (Allahummeeuzibike minel aczvelkesel) rabbim cümleyi muhafaza buyursun! Aciz ve keselin bab-ı şeriata iltica ve söz ve garaz ile Cenab-ı Hakka tazarru ve duadan başka çaresi yoktur.